Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 10 (15230) ◆ 1994 чылдың январь 18, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 22.00 ± Садар өртээ 50 рубль.

АА СҮДҮ-БИЛЕ

Чөөн-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйларындан «Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазында бөгүнге чедир 24 инек төрээн. Оларның бызаалары онча-менди. Ферма кышка баш удур белеткенгенинден инек, бызаа, чуртталга бажыңнары чылыг, чырык, электрижиттинген. Мал чеми четчири-биле дүжүртүнген болгаш кышты хүр ажып турар.

Төрээн инектеринден аалыг сүттү саанчылар Анай-Хаак Монгуш, Кызыл-Кат Монгуш болгаш өскелер-даа саггаш, хереглээн коллективтерже чорудуп эгелээн. Ферма ниитизи-биле хүнде саар инектерден 800 килограммны саап ап турар болгаш сүттүң шынары аалыг болганындан эки. Арыг-Бажы фермазының бригадири Анатолий Оюн фермада организастыг ажылды бедик деңнелге тургузуп, рынок негелдезин ёзугаар ажылдаарынга саанчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Ынчалза-даа артык кезектер чогундан, кывар-чаар материалдарның чедишпезинден ажылга шаптараазыннар тургустунуп келзе-даа, ону дарый шиитпирлеп алыр аргаларны тып турар. Ук ферманың аалыг сүдүн суурда уруглар садиги бир-ле дугаарында ижип турары өөрүнчүг.

(Бистиң корр.).

Тос-тостуң соогунда

ЧҮНҮ БОДАП ОРАР БИС?

Эрткен күс Эрзин кожуунга чылыг, чаагай болуп, элээн узамдыгып, хар чагбайн турган. Декабрь айның эге хүннеринде биче хырбак хар чаап, оон улаштыр чаап турза-турза, ам бо хүннерде ёзулуг кыш эгелээн. Кыштың соогу бодунуң эргезинде кирген.

Кышка белеткел ажылдарының дугайында кожуун чагыргазының хуралдарынга каш-даа удаа чугааны кылган. Шак ол чугаадан чамдык албан черлериниң, организацияларның, ажыл-агыйлар удуртукчулары тоомча албаанындан ам бо хүннерде улуг бергедээшкиннерге таваржып турары чажыт эвес. Оларның чижээнге кожуун төвү Эрзин суурда чуртталга-коммунал ажыл-агый чериниң эргезинде чунар-бажың ажылдавастаан. Эрткен кыжын ол база ажылдавайн кыштаан. Ону кылдыры-биле ооң даргазы А. Д. Чигжит Кызылдан автокран келдирип, ооң хөлезиниң төлеп, чеже чарыгдалды үндүрбээн дээр. Ам бо хүннерде суурнуң чурттакчылары чунар-бажың чок улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Харын-даа чамдык чурттакчылар бажыңнарының чанында чунар-бажыңнар тудуп алган болгаш аңаа чунуп ап турар. Өске чамдыктары боттарының эш-өөрлериниң, дөргүл-төрелдериниң чунар-бажыңнарынга чунуп ап турар.

Хуузунда чунар-бажыңнарлыг кижилерден чеже диленип чунар боор. Ол кижилерниң одаар хөмүрүнге, ыяжынга-даа база-ла хорамчалыг боор болгай. Амгы рыноктуң кадыг-бергезинге, хамык чүүлдерниң өртек-үнези хүн бүрү өзүп турары-биле бо-даа кижиге эп-чок чорду.

Суурнуң чунар-бажыңын ажылдадыр дээш коммунал-ажыл-агыйның даргазы А. Д. Чигжит боттарының ажылдакчыларын чыып алгаш, хүннүнне ында ажылдап хүнзээр. Ооң кандыг түңнелдиг болуру амдызында билдинмес. Бо дээрге одакчыларның буруузу-дур. Одакчылар чогуур температуразынга чедир одааванындан доңганы ол.

Кожууннуң төп эмнелгезинде байдал база оон дээредевес. Ында чыдып эмнедип турар аарыг кижилер эмнелгениң соогунга шыдашпайн бергедеп турарлар. Кадыын эмнедип экижииринден харын аарыын улам баксырадып алыр чыгыы.

Ында чыдып турарлар эмнелгениң соогунга чоорганнар-биле, боттарының кедип келген тоннары-биле шугланып алган чыдарлар-даа бар. Одалга системаларының хоолайлары база эргижирээн. Одакчылар база багай одап турар. Аарыы шала чүгээрлер үндүр бижидип алгаш, бажыңнарындан барып эмнедип чоруп турар.

Кожууннуң хөмүр-даш-биле чурттакчы чонну хандырар организациязы хөмүр-даш арасында олурар хирезинде конторазын багай одааныңдан доңар часкан.

Булуң-Бажы суурда культура одааның одалга системазын күзедир кылгаш, ам-даа кылып чадашкан. Бай-Дагда Культура бажыңын кезек одап турган. Ам база ажылдавастаан. Одалга системазын чара доңурарындан корткаш, иштинде суун төп каапкан.

Кожуунда эң-не улуг Культура ордузу Нарын суурда. Ол ам үш дугаар кыш улаштыр ажылдавастаан. База-ла одалга системазын чара доңурган. Ону кылыр талазы-биле совхозтуң талазындан кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турар. Чайгы үеде ону кылдырар дугайында совхозтуң удуртукчуларының аразында чүгле чугаа кырында туруп турар. Херек кырында кандыг-даа ажылдар кылдынмаан.

Ол совхозтуң тракторлар турар гаражы, ясли-сады база одалга системаларын чара доңуруп алганындан ажылдавастаан.

Эрзин, Нарын ортумак школалары декабрь айда чогуур температуразынга чедир одааванындан иштн соок болганы-биле өөреникчилер өөренир хире эвес боорга, кожууннуң санэпидстанциязы акт тургускаш, 2-3 хонук иштинде өөренирин соксаткан турган.

Бай-Даг, Булуң-Бажы, Нарын суурларның чурттакчылары күстен бээр кино, концерттер көрбестээн, темалыг кежээлер эрттирбестээн. Шак оон чоннуң хомудалдары улуг.

Оон-моон келген артистер концерт көргүзер дээрге, культура бажыңнары ажылдавас боорга, школаларның спорт залдарын дилээрге, оларның директорлары чөпшээрээр-чөпшээревес боор.

Үстүнде адааным суурларның чурттакчылары 1994 чаа чылдың ёлкаларын эрттирбээннер.

1994 чылдың эгези-дир. Кыштың тос-тостуң соогу чүгле чаа эгелеп турар болгай. Амдыгааштан эгелеп культура бажыңнарын, район төвүнүң чунар-бажыңын доңуруп алгаш, чүнү бодап орар бис. Бо бүгү албан черлери шак ынчаар кыштаар бе деп айтырыг тургустунуп келир болгаш аңаа хамаарышкан удуртукчулар чүү деп бодап турарлары? Суму чагыргаларының даргалары чоокта чаа соңгуткан болгай. Ол даргаларывыс бо талазы-биле дарый хемчеглерни алыры, кожуун төвүнде албан черлери, организацияларның, уруглар албан черлериниң удуртукчулары одакчыларның ажылын шыңгыы контрольга алыры негеттинип турар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ЧЕРДЕ ЭЭП КЕЛГЕН

Ужудуушкун башкарар төп. (РосИТА-СЧТА). Оортан дыңнатканын ёзугаар алырга, 197 хонук үргүлчүлелдиг ужудуушкун программазын дооскан соонда, космонавтылар Василий Циблиев биле Александр Серебров олар 1994 чылдың январь 14-те Москваны-биле 11 шак 18 минутада Черде ээп келген.

«Союз ТМ-17» корабльдиң хонуп бадар аппарады Казахстанның Караганда хоорайының барыын талазынга 215 километрге кээп хонупкан. Черге ээп келгениниң соонда космонавтыларның кадыкшыл байдалы эки.

Он дөрткү кол экспедицияның үезинде геофизика, астрофизика, космоска материалдар тургузуунуң, биотехнология, медицина талазы-биле шинчилелдер болгаш шенелделер чоруттунган. Экспедицияның экипажы ажык космос делгеминче 5 катап үнүүшкүнну кылып, орбита комплекизиниң дериг-херекселдер болгаш эртем аппаратуралары-биле немей дерииринин ажылдарын боттандырган.

«Мир» станцияда оларны солуп четкен космонавтылар Виктор Афанасьев, Юрий Усачев болгаш Валерий Поляков олар ажылдарны уламчылап арткан.

* * *

БИЙСК. (Алтай край). (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Сибирьде эң улуг дээн камгалал үлетпүрүнүң бүдүрүлгези — Бийсккиниң «Сибприбормаш» каттыжыышкыны дүүн бодунуң ажылын долузу-биле соксаткан. Хоорайның 1-ги чылыг-энергия төвү «Сибприбормашче» изиг бусту болгаш сугну дамчытпастай бээрге, ол ажылдавастаан. Оон чылдагааны — ол каттыжыышкынның аңаа 5 миллиард рубль хемчээлдиг өреге дүшкени болган. «Сибприбормаш» энергетиктерге база-ла ынча түңнүг өреге апарган.

Баштайгы шактарда гальваниктиг цех болгаш порошок металлургиязының цеги сооган. Ол цехтерни катап ажылдадыр дээр болза, элээн каш миллиард рубль херек боор турар. Каттыжыышкынның хөй муң кижилиг коллективи ажыл чок апарган. Ол ышкаш каттыжыышкынның ажылчыннар чурттап турар суурну база чылыг болгаш чырык чок апаар чыгай берген. Бийскиниң ийиги улуг бүдүрүлгези — «Алтай» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны шак-ла ындыг салым-чолга таваржыры чайлаш чок апарган.

* * *

МОСКВА. Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Россияның Федералдыг Хуралының үстүкү палатазының депутаттарының ажыл-чорудулгазын хандырарының дугайында түр дүрүмнү хүлээп алганнар.

Ол документини ёзугаар боттарының ажыл-чорудулгазының үезинде олар кол ажылдап турар черлериниң айда ортумак шалыныңдан эвээш эвес, а сайыт кижиниң шалыңын барымдаалап акша-шалыңны алыр. Депутаттарга оларның боттарының ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр чарыгдалдарын ай санында эң эвээш беш шалың хемчээли-биле дедир эгидер. Бодунуң депутат ажылын хандырар төлээде, бодунуң канцеляриязын тургузуп алыр. Федерация Чөвүлелиниң депутаттарынга акша төлевирин Россияның республика бюджединиң күсели-биле хандырар.

* * *

МОСКВА. Федерация Чөвүлелиниң сөөлгү хуралынга алды парламент комитеттериниң даргаларын соңгаан. Конституция хоойлужудулгазының болгаш суд айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы Исаак Костоев, экономиктиг реформа талазы-биле комитеттиң даргазы — Виталий Зеленкин ХКД чурттарының херектериниң талазы-биле — Вадим Густов, делегей херектериниң талазы-биле — Владимир Подопригора, эртем болгаш культура талазы-биле комитеттиң — Евгений Строев болгаш социал политика талазы-биле комитеттиң даргазы — Галина Карелова болган.

Арткан дөрт комитеттерниң даргаларын дараазында хуралга соңгуурун шиитпирлээн.

* * *

ИРКУТСК. Россияның Чөөн чүгүнде аныяк көрүкчүлерниң эң хоочун театры — Иркутскиниң Александр Вампилов аттыг театры январь он беште бодунуң юбилейин демдеглээн.

Ырак 1929 чылда тургускан бирги шииниң көрүлдезиниң 65 чыл болганынга ону тураскааткан. Театрның коллективи бо эрткен үе иштинде актерларның болгаш көрүкчүлерниң чаңгыс эвес салгалдарын өөредип, кижизиткен деп болур. Россияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Лев Титовтуң тургусканы «Белугинниң кадайланганы» деп шиизи-биле бо чылдың сезону ажыттынган.

* * *

ВЛАДИКАВКАЗ. Республиканың Дээди Совединиң даргазы Ахсарбек Галазов Соңгу Осетияның баштайгы президентизи болган. Ол январьның 16-да болган соңгулдаларга тиилээн. Ол соңгулдаларга соңгукчуларның ниити санының 55 хире хуузу киришкен. Чажыт бадылаашкын даңзыларынга кирген соңгукчуларның 60 ажыг хуузу Галазов дээш бадылаан болган.

* * *

ТБИЛИСИ. «Бир эвес Гамсахурдиа, шынап-ла, өлген болза, делегей эксперттериниң киржилгези-биле шинчилелди кылгаш, ооң өлгениниң чылдагаанын илередир херек» — деп, Эдуард Шеварднадзе «ВТН» (делегейниң телемедээлери) телекомпанияның журналистериниң суббота кежээзинде дамчыдылга үезинде салган айтырыгларынга харыылааш, чугаалаан. Чамдык бөлүктер болгаш президент чораан Гамсахурдианың чоок кижилери-даа ол моон соңгаар ажыы чок апаарга, «оон адырлып алганнар боор чадавас» деп, грузин күрүне удуртукчузу бодап турар.

Сөөлгү сөстү эксперттер чугаалаар ужурлуг деп, Э. Шеварднадзе чугаалаан. Грузияның президентизи турган кижиниң орнукшуларының болгаш моон соңгаар өске черге хөөржүдериниң айтырыы дээрге, Гамсахурдианың өг-бүлезиниң хууда айтырыы-дыр деп, ол демдеглээн.

* * *

● **МОСКВА.** Россияның болгаш Москваның Журналистер эвилелдериниң, парлалга черлериниң болгаш кол редакторларның ассоциациязының удуртукчулары январь беште болган парлалга конференциязынга улус ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң кол фондуларының өртек-үнезин улгаттырар дугайында чазактың шиитпирин буруу шаап, аңаа удур туружун илереткеннер. Олар январь 7-ден 14-ке чедир, баштайгы парламент неделязының иштинде солуннар үндүрерин кезек када соксадырын дыңнадып турар. Ол доктаалда полиграфия бүдүрүлгелериниң кол фондуларының өртек-хөлезизин хөй катап улгаттырарын айыткан чорук типографияларачы-дузазын ам-даа алды катап өстүреринге чедирер. Ындыг байдалда акша-хөреңги талазы-биле эң шыырак безин солуннар шыдашпайн баар.

● **КИЕВ.** Хээли-хөлези алыр болгаш улустуң өнчү-хөреңгизин төтчеглээр чорук-биле бүгү чоннуң дузазы-биле шиитпирлиг демисежиринче Украинаның хамаатыларын ол республиканың Иштики херектер министерствозу кыйгырган. Республика девискээриниң даштынче янзы-бүрү оруктар, арга-меге-биле аъш-чем продуктуларын, үлетпүр барааннарын, эргежок чугула чиг эттн үндүр сөөртүп аппарып турарын ол документиде чугаалап турар. Сөөлгү ийи чылда ниити түңү бир триллион карбованец-акшаның барааннарын Украинадан үндүр сөөртүр оралдажыышкыннарны илередип туткан.

ШАГЫҢ ҮРЕЛИ БЕРЗЕ?..

ЧУРУКТА. септекчи Секпит Эрес-оол үрелген шактың иштин шинчилээн олур. Оон ажылдаар столунуң дужунда улус кээп-ле тур. Шупту-ла үрелген шактарлыг. Мастерниң столунуң кырында кандыг-даа марканың шактары бар.

Үрелген шактар «эмнекчизи» бедик мергежилдиг. Ол шактарның «чүрээн» тудуп, ону дыңнаалап, «диргизип» келгенден бээр он чыл ашкан.

Кызылдың төвүнде шак септээр мастерскаяга ажылдаар мурнунда ол Новосибирскиге бир чыл дургузунда барып өөренип алган. Шактарның тургузуун, ооң канчаар ажылдаарын билбес кижи, олче хол суккан ажыы-даа чок. Улам-на үрегдеп болур. Ылаңгыя хол шактарының «көскү-хөрээ» хензиг, көстүр-көзүлбес болур. Чүгле оон ужурун билир кижи септеп, катап «диргизип» алыр.

Секпит Түлүшевич та чеже кижиниң эккелген үрелик шактарының «чүрээн» дыңнап, эде кылып, ооң кезектерин солуп бербээн дээр. Мастер улус черле буянныг.

Охемчик ОНДАР.

Улуг-Хемден

медээлер

ООЛДААШКЫН ОРТУ ЧЕТКЕН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Сенекте хойжу бригадазының коданнарында (бригадири А. Т. Хууракай) хой оолдаашкыны түлүктеп турар. Малчыннар Владимир Адыгжының, Борис Чалбааның, Даваа Бадарчының, Оскал-оол Санчының коданнарында чаа төрүттүнген хураганнарның саны 160-180 чеде берген. Алдынган хураганнар онча-менди доругуп турар. Ол ышкаш Улуг-Хем ол чарыында Эъжим бригадазы-ла хой оолдаашкыны чаа эгелээн. Василий Сереэдарның, Владимир Доржунуң, Далай-оол Сереэдарның коданнарында байдал база таарымчалыг.

Ындыг турбуже, хой оолдап турар коданнарже мал чемнериниң сөөртүлгези озалдап турар. Совхоз директору Маадыр-оол Донгактың чугаазын ёзугаар алырга, кывар-чаар материалдар садарынга 430 муң акшаны совхоз бо хүннерде чарыгдаан. Ам совхозтуң агар санында-даа, кассазында-даа акша шуут чок. Кыштаглаашкынның бо кончуг харыысалгалыг үезинде оода чадаарда 20 тонна солярка берипте болза, ажыл башкарлы бээриниң аргазы бар. Бир эвес кывар-чаар чүүлдер тывылбас болза, чаш хамаанчок, улуг малдарны безин менди кыштадыры сезинчиг.

БИР-ИЙИ ЛИТРДЕН АШПАС

Совхозтарның хүн бүрүде акша киирип ап турар адыры сүт-бараан фермалары боор турар. Саар инектерниң саны чоорту кызырлып келгени-биле ол адыр карылгалыг болу берген. Кожуунну сүт-биле хандырар чеди ферма Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларынга безин чедишпес сүттү бүдүрген. Хоорайда сүттү нормалап берип турар апарган. Мындыг байдал канчап тургустуна бергенил? Бир-ле дугаарында ажаалда, чемгерилгеден кол хамааржыры билдингир. Чижээ, сураглыг «Күш-ажылдың хостуу» совхозта Торгалыг сүт-бараан фермазы бо хүннерде 62 инекти саап турар-даа болза, сүдү чер албас. Инек бүрүзүнден 1.8-2 килограмм сүтү саап ап турар. Силос, сиген, витаминниг сиген далганын берип турар-ла харын. Ынчалза-даа ол чемнерниң хоолулуу чарбага четпес дээрзи билдингир. Ам чүгле инектер бызаалап эгелей бээрге, сүт саалдазы көвүдээр боор деп специалистер санап турарлар. Ынчан күрүнеге бөгүнгү дег 300-400 килограмм эвес, 3-4 тонна сүтү сада бээр апаар.

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУНУҢ ТУДУУНДА

Шагаан-Арыгның С. Н. Панов, А. А. Таратутин баштаан тудугжулар заводка хамааржыр столовая болгаш хөмүр-даш шуудар чериниң тудугларында шалыпкын ажылдап турарлар. Кыштың чыккылама соогу турза-даа, тудуг-монтаж ажылдары элээн шапкынчаан.

Хөмүр-даш шуудар галереяның тавaан апрель 1-ге чедир холдан үндүрерин, столоваяны ажыглалга киирерин тудугжулар шиитпирлээн. Заводтуң кол корпузун Саяногорскиниң тудугжулары кылыр ужурлуг. Амдыызында 1994 чылда кылза чогуур ажылдарны акшаландырар айтырыг шиитпирлеттинмейн турары хомуданчыг.

ҮЛҮГ-ХУУЗУН КИИРИШТИРИП ЭГЕЛЭЭН

Сөөлгү чылдарда эдип чазаар күш-ажыл колонияларының улус ажыл-агыйынга киржилгези, өртектерниң өскени-биле, дыка кызырылганы билдингир. Ынчалза-даа Шагаан-Арыгда ындыг албан чериниң удуртулгазы тус-тус бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар-биле кайызынга-даа ажыктыг керээлерни чарып, боттарының үлүг-хуузун кадып эгелей берген. Колония эрткен чылын «Чааты» совхозтуң Оймак сүт-бараан фермазынга 200 саар инек турар чылыг кажааны тудуп берген.

Бо хүннерде «Арыскан» совхозтуң Серлиг-Дөңде беш чүс баш киирер хой кажаазын доозар чыгаан. Тудугларны дилиг материалдары-биле колония боду хандырып турар. Ол ышкаш «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының ара каапканы цемент-бетон хоюдар белдирни ажыглалга киирген.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Дүвүренчиг медээ

ХӨРТҮК АЙЫЫЛЫ

Мөңгүн-Тайга кожууннуң девискээринге ийи-үш хонук улаштыр хар чаап, хадаан соонда, суурлар арызының болгаш Кызыл баар оруктар хөртүктер-биле дуглаттынган.

Хөртүк айыылы кожуунга берге байдалды болдурган. Суурлардан малчын коданнарже баар орук чок, мал-маган суксап эгелээн. Кызылдан кээр хереглелдиң барааннары болгаш хөмүр-даш каш хонуктарда сөөртүнмес деп чүве билдингир. Хөртүк айыылынга таварышкаш, кожууннуң чагырга даргазы Шой-оол Намы баштаан тускай комиссия ажылдап, хемчеглерни алган. Мөңгүн-Тайга кожууннуң хөртүк-харга таварышкан айыылын Тыва Республиканың Чазаа дарый өөренип көргеш, боттуг дузаны көргүзер ужурлуг.

(Бистиң корр.).

Культура килдизиниң почтазындан

СПОНСОР — АЙЛАН

Суурнуң ёлказының спонсор-деткикчизи клуб ажылдакчызы боду болуп, эң эки костюмнерниң ээлеринге деткикчи боду шаңналдарны тывысканы база бир чаа чүүл. Ол дээрге Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажы суурда клуб ажылдакчызы Айлаң Намчак-оол-дур. Чаа чыл байырлалында Айлаң өске эш-өөрү-биле суурнуң чурттакчыларынга солун кежээни организастаан. Аңаа Соок-Ирей (К. Тумат), Хаар-жыгаштың (А. Доспан) удуртулгазы-биле оюн-тоглаа кежээзи орайга дээр болуп, кижи бүрүзү мага хандыр ойнап, хөглеп, каттырып алган. Ылаңгыя 4 кижиниң караан шараш, удур-дедир омаашбиле чемгержирге, бир кижи кулаанче-даа, бир кижи караанче-даа чемни үстүрер, көрүкчүлер кара баарын кадыр каттырып, чер дырбап турган чүве-ле болгай. Кежээге кымнарны кижи көрбес дээр: чаптанчыг клоуннар, чараш индий, цыган кыстар, аза-четкерлер арасында хам-даа хамнап-ла турар...

Кежээге эң эки кожамыктааны дээш Х. Тыртык-Кара, С. Севээн-оолга, эң эки костюм дээш Шулбус-кадайга (В. Түлүш), Индиядан келген чараш кыска (С. Севээн-оол), чаптанчыг клоунга (Л. Суванчап) бал-маскарадтың ээзи Кызыл-Бөртчүгеш — Айлаң өртектиг белектерни тывыскан.

Кызыл-Бөртчүгеш — Айлаңга суурнуң чону хөглүг кежээ дээш четтиргенин илередип чаңганнар.

Наталья ДУГУР.

КОНКУРСТА — КИЖИЗИДИКЧИЛЕР

Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл суурга аныяк кижизидикчи башкыларның конкурс-көрүлдези болган. Конкурстуң негелдези — башкы кижиниң артисчи чоруу, бодунче кижилерни хаара тудуп билири, уран-шевери, тывызык, угаангыр чоруу.

Жюри кежигүннери — дагдыныкчы башкыларга тиилекчилерни илередири кончуг берге болза-даа, бирги черже Лилия Сотпа бүзүрелдии-биле үнген. Аңаа спонсор-деткикчилер Чечек Шөмбүл — дагаа, а Зоя Маады акша шаңналын сүй белек-биле тывыскан. А ийиги, үшкү черлерни алган Римма Чондан, Айланмаа Хорлуууштайга «Хүнчүгеш» ясли-садтың коллективи өртектиг белектерни сунуп, январьда кожуун төвүнге болур конкурска тиилелгелиг болурун күзээн.

Зоя МААДЫ.

КАМНАЛГА КИЧЭЭЛДЕРИ

Сөөлгү үеде өртек-үне чеже-даа өзерге, өөреникчилерниң ниитиниң, школазының эт-севинге кам чогу дам бар чылар деп бодаар мен. Бистиң Кызыл-Мажалык суурнуң магазиннеринде чиик өртектиг демир-үжүк чок. Ынчангаш өөреникчилер демир-үжүктү аар өртек-биле садып ап турза-даа, камнавас, кудумчуга безин октапкан боор-дур. Уругларны камныг чорукка өөредир дээш чамдык ажылдарны Кызыл-Мажалыктың № 1 школазы чорудуп турарын айтыр апаар. Ылаңгыя шугум чыскаалдарынга, класс шактарынга башкылар өртектер дугайында тускай беседаны, кичээлдерни чорудуп турары чаңчыл апарган.

БИЧЕ-ТЕЙДЕ

Барыын-Хемчик кожууннуң Биче-Тей суурда клуб чөвүлели агитквартиралар-биле быжыг харылзааны тудуп, ажыктыг ажылдарны кылып чорудуп турар. Ылаңгыя Николай Ооржактың чогаадыкчы кежээзин, 60-70 чылдарның ырлар конкурузун, «Тыва-93» деп тыва хептер көрүлдезин улуг, биче чоннуң киржилгези-биле эрттиргени солун. Клубта уругларның «Салгакчылар», улуг улустуң «Хамнаарак» ансамбльдериниң, танцы бөлгүмнүң ат-сураа кожуунда билдингир.

Үе берге-даа болза, клубтуң ажылдакчылары хөй ажыктыг ажылдарны кылып турары өөрүнчүг.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ИЙИГИ ОРДЕРНИ ЧҮГЕ БИЖЭЭНИЛ?

Бистиң амгы үеде чурттап орар бажыңывыстың ордерин «Тиилелге» совхозтуң директору К. Н. Куулар боду бижип берген кижи. Ажыл-агыйның ажылчыннары чурттап орар бажыңнарын хуужудуп эгелээрге, бистер база бажыңывысты хуужудуп алыры-биле суур чагыргазынга баргаш, өг-бүле составының талазы-биле шынзылга алыры-биле чеде бердим. Ынчан 1993 чылдың декабрь 17-ниң хүнү турган. Суур чагыргазының секретары Марта Ондарга келген херээмниң дугайында чугаалаарымга, «Силерге ындыг шынзылга бербеңер» дээн чүве дидир.

Херектиң ужурун тодарадып алыры-биле совхозтуң директору К. Н. Кууларга бардым. Бажыңның ордери силерниң адыңарда болганда, ол силерниң бажыңыңар болур, документилериңерни хуужудулга комиссиязынга берип кааңар дээр болду. Декабрьның 20-де суур чагыргазынга шынзылга алыры-биле катап бардым, бербес болган.

Декабрь 24-те Кызылдан келген хуужудулга комиссиязы ажылдап эгелээн. Ээлчээвис чеде бээрге, комиссияга кирдивис. Бистиң документилеривис чок болган.

Бир эвес бо бажыңга мурнунда чурттап турган кижиниң адынга ордер турган болза, биске чүге ону бижип бергенил? Бистиң холувуста документ бар болганда, бо бажыңдан үнүп бербес эрге бисте бар. Кижи бодап орарга, элээн чигзиничиг чүүлдер мында бар. Совхоз директору эгезинде биске «Силерниң бажыңыңар-дыр» деп оргаш, каш хонук эрткенде «Ол бажыңны мурнунда олурган ээлери хуужудуп алган-дыр» дээнинге чиктигзинер-дир бис. Документ ёзугаар кижиниң чурттап орган бажыңын өске кижи хуужудуп ап болур бе? Бо айтырыгны совхоз директору биске чоокку үеде харыылап бээрин дилеп турар бис.

Надежда ДОНГАК.
Кызыл кожуун.

●*КЫШТАГЛААШКЫН:*

КАНЧААР ЭРТИП ТУРАРЫЛ? КӨРЭЭЛИҢЕР

Бай-Тайга кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Александр Хертекович Сүге-Маадырга ужурашкаш, кожуунда кыштаглаашкынның канчаар эртип турарын сонуургаан мен.

— Бо чылын кожуун девискээринге хар улуг чагганы-биле республикада берге байдалдыг кожууннарның бирээзинге бистиң Бай-Тайга кожуунну база хамаарыштырган болгай. Амгы үеде кожуунда кыштаглаашкынның ниити байдалы черле кандыг болуп турарыл?

— Хенертен улуг хар чагганындан, ол үелерде орук-чирик муңгашталып, одар-белчиир талазы-биле биске берге байдалды тургускан турганы шын. Ынчангаш Республиканың Чазаа биске деткимче, дуза чедирерин көрген турган. Ынчалза-даа бис чүгле дуза кээрин манап олурбайн, кожууннуң удуртулгазы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң болгаш ажыл-агыйларның специалистери, директорлары чогуур үе-шаанда тодаргай боттуг хемчеглерни ап чорутканындан мал кыштаглаашкынынга таваржып болгу дег бергелерни үезинде чайладып ап шыдадывыс. Малчын коданнар аразының аргыжылга оруктарын аштап-арыглап, аъш-чем аймаан машина-техника-биле малчын аалдарга чедирерин болгаш мал чеминиң сөөртүлгезин үзүктел чок хандырарының чугула хемчеглерни дем-биле дарый алганывыс эки түңнелдиг болду. Амгы үеде кайы-даа ажыл-агыйларда кыштаглаашкынның ниити байдалында бергедээшкиннер чок деп чугаалап болур. Малчын өг-бүле бүрүзү боттарының күжү-биле 10-15 тонна сигенни кезип, белеткээш, кыштагларында чедирип алганы база ажыл-агыйлар эрткен чылдарга деңнээрге мал чемин хөйнү белеткээни — ниитизиниң-даа, хуу-даа мал-маганның кыштан хүр-менди ажарынга быжыг магадылал болуп турар деп санап турар бис. Кажан мал төрүп турар үеде төрүүр коданнарга немелде мал чемнерин немей сөөртүп чедирер. Мал чеми часка чедир четчир деп санап турар бис.

Багай-ла чүве чүл дээрге, ажыл-агыйларда кодур аарыглыг коданнарның бар болуп турары. Ооң когун үзе эмнээриниң хемчеглерин кожуун төвүнүң мал аарыгларынга удур ажылдар чорудар эмнелгениң эмчилери ажыл-агыйларның мал эмчилери-биле кады ап чорудуп турар. Эм-таң четчири-биле бар. Чаа хевирниң күштүг эмнерин Кызылдан эккелген.

— Кожууннуң ажыл-агыйларында хой оолдаашкынының дугайын чугаалажып көрээлиңер. Хойну орай төрүдеринче ажыл-агыйлар шупту кирген-дир аа, Александр Хертекович?

— Төрүүр хой коданнарынга сула эдержилгени октябрь, ноябрь айларда чорудткан. Ынчангаш ажыл-агыйларның хою 3-4 айларда массалыы-биле оолдаар. Бистиң хоочун, дуржулгалыг малчыннарывыстың чугаалап турары-биле алырга, бистиң кожуунга хойну орай төрүдери ажыктыг бооп турар, ону практика база бадыткап турар. Мал чеминге чарыгдал база чаш мал төлүнүң өлүп хораар чорук, эрте төрүткениңден ыракта эки түңнелдерни берип турар. Ооң-биле кады малчыннарның көргүзүглери база бедик болуп, чүс башка онаажтыр 80-ден өрү хураган камгалап ап турарларының саны өзүп турар.

— Малчыннарның акша-шалыны болгаш черле ниити амыдырал хандырылга айтырыы канчаар шиитпирлеттинип турар ирги?

— Рыноктуң бо аар-берге үезинде малчыннарны биеэги ышкаш автосадыглар доктаамал эргип, кезивестээн. Эвээш-биче бараан-сарааның садыглап чеде бээрге, ону туда төлептер акша-төгерик малчыннарның холунда база чок болур. Малчыннарның акша-шалыңы 2-3 ай үнмейн баар. Ындыг-даа болза көдээ малчын аалдар боттары хуузунда мал-маганныг болгаш суур улузундан канчаарга-даа эки чурттап, амыдырап орарлар. Олар мал-маган семис кускү үеде-ле кыштап чиир эът-чемин четчири-биле белеткеп ап, сүт-саан элбек чайгы үеде сүттен кылыр чемнерниң курлавырын база кылып алырлар. Хамаарышкан ажыл-агыйлар, боттарының малчыннарынга тарааны, далганны, картошканы оларның хереглелин бадымдаалап, чиик өртекке, азы чамдыктарынга шуут халаска шоодай-шоодайы-биле чедирип берип турар. «Кызыл-Даг» совхозта (директору Петр Сарыглар) малчыннарга тарааны, далганны, картошканы 2-2 шоодайлап, хендир узун четчир шаа-биле халаска берип турарын черле онзалап демдеглээри чугула. Малчыннарның акша-шалыңын акшаның четчир шаа-биле эвээш-бичелеп берип эгелээн. Ынчангаш малчыннарның амыдырал хандырылгазы чогуур кичээнгейде алдының турарын демдеглээр апаар. Малчыннарга сураал тайылбырлыг ажылдарны төптен-даа, чер-черлерниң удуртукчулары, специалистери-даа чорудуп турар. Эң ылаңгыя эрткен соңгулдаларга көдээ ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның киржилгези кончуг идепкейлиг болган. Үе чожемейниң-даа берге болза, бистиң кожууннуң малчыннары үе-шагның, амыдыралдың амгы бергелеринге торулбайн, тыва кижиниң шаг-төөгүден кылып келгени, оларның амыдыралының кол үндезини, байлакшылы — мал сүрүүн малдап, боттары ооң ажык-орулгазын көрүп, бот-хандыртының чурттап чоруурлар. Олар ынчаар чурттап, амыдырап келген болгаш ынчаар бай-шыдалдыг чурттап шыдаарлар-даа. Кажан-даа, кайы-даа үелерде мал эдерген кижи тодуг-догаа чурттап чораан болгаш чурттап келген-даа. Ынчангаш кожууннуң малчыннары тыва черде амгы болуп турар үндезин чаартылгаларны, өскерилгелерни ТР Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) онза чүүлдүгзүнүп, хүлээп көрүп турарлар.

— 1994 чыл таварыштыр кожуунда мал ажылының мурнакчыларын адап, оларга моон соңгааргы ажыл-ижинге чедиишкиннерни, эки күзээшкиннерни чугаалаза эки боор, Александр Хертекович?

— Шын харын. Бистиң кожуунда боттарының онаашкан ажыл-херээниң ёзулуг-ла мастерлери хөй болдур ийин. Олар ажыл-агыйларның адыр бүрүзүнде арбын. Мен маңаа чүгле мал ажылының мурнакчыларын адап көрейн. «Тээлиниң» Шат хойжу бригадазы (бригадири Сергек Мандараа) төрүүр чүс хойга онаажтыр 85 хураганны, «Бай-Талдың» Шивилиг хойжу бригадазы (бригадири Кызыл-Кат Кочал-оол) — 83 хурганны тус-туста камгалап алгаш, кожуунга тиилекчилер болган. Сандуу, Херелмаа Салчактар чүс өшкүден 120 (Кызыл-Даг), Олег, Лариса Опаккайлар чүс хойдан база 120 хураганны камгалап алгылааш, кожуун чемпионнары болганнар. Ол ышкаш чүс хойдан 114 хураганны камгалап алган Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Мукулай Салчак кожуунга үшкү көргүзүглүг болган. «Бай-Талдан» Кара-оол Даржаа бо чылын Республиканың алдарлыг малчыны деп бедик атты алган. «Кара-Хөл» совхозтуң хойжузу Сергей Хуулгаан, «Кызыл-Даг» совхозтуң серге кадарчызы Шилов Күдер олар ТР Президентизиниң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнатканнар. Төрүүр чүс сарлыктан 100 бызааны алган «Кызыл-Даг» совхозтуң аныяк сарлыкчызы Владимир Григорий кожуунга чемпионнаан. Төрүүр чүс хойга онаажтыр 100-тен өрү хураганнарны камгалап алганнарга: Арышмаа Мандараа, Сергей Хуулгаан, Владимир Шожунчап, Кара-оол Даржаа болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Ынчангаш кожууннуң бүгү малчыннарынга кыштаглаашкынны хүр-менди эрттирерин, оларның чымыштыг, берге ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдырал-чурттаалгазынга калыкшылды, ак-чаагай чолду, бүгү-ле экини күзээр кижи-дир мен.

— Интервью бергениңер дээш силерге четтирдим, Александр Хертекович. Силерниң ажылыңарга, кожууннуң малчыннарынга «Ажыл-херээңер бүдүнчүг, [illegible]-ла болзун» — деп йөрээп каайн.

Седип-оол ИРГИТ.

Зоотехник-биле интервью

Малчынга сөс

Боду муңганганы дээре

Солуңга материал-даа бижип чорбаан мен. Ынчалза-даа сагыышты саргыдып кээр айтырыглар тургустунуп кээр-дир. Чижээ, рынок үезинде канчаар амыдырап-чурттаза экил? Аңаа белен харыы тывылбас-тыр. Рыноктуг экономика, рынок харылзаалары бистерге, малчыннарга, амдыызында эки чүве көргүспеди. Оода чадаарда ай-айы-биле акша-шалыңывыс албайн баргылаар-дыр бис. Ажыл-херектиң бажын билир даргаларывыстан айтырарга, акша-мөңгүн күрүнеде безин чегей апарган, харын-даа акша кылыр саазын безин тывылбастаан дижир-дир. Шак ынчап баарга, албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер, совхозтар, аңаа бөдүүн кижилер бот-боттары алчып-бержип турза-турза, өре-ширеге туттура бербейн канчаар.

Мээн ажылдап турар совхозум «ҮТКА 25 чылы» — банкыда өре-ширези көвүдээн ажыл-агыйларның бирээзи. Шаанда мен Совет Армияның хүрээлеңинден халажып кээп турумда, совхозумнуң байшыраа аажок турду ийин. Хаваннарны безин 6-7 муң баш чедир азырап, чыл төнчүзүнде орулгалыг-даа бооп келген. Малың, эң ылаңгыя хаван өстүрзүн дээш халас чыгыы хөй чарбаны Саян артындан, Кызылдан сөөртүп эккеп туржук. Биске, малчыннарга, эвээш-биче-даа болза кышкы идик-хеп аймаан үлеп берип турду. Малчыннар, хаван ажаакчылары боттарының ээлчээнде база-ла багай эвес ажылдап турдулар. Оларның аразындан Екатерина Жирнова, Монгуш Чаш-оол, Мунзук Күскелбаа болгаш өскелер-даа күш-ажылы дээш Ленин ордени баштадыр Чазактың шаңналдары-биле демдеглеттирип келдилер.

Чоокка чедир-ле район даргалары машина-балгадын мунуп алган эмчилер, садыгжыларын эдерткен кээп турду. Хензиг чүведен кижи сеткили өөрүүр боор, ол-даа болза кижини хей-аът киирип кээр чоржук.

Ам байдал сыр өскерилген-дир. Сактырга, хамык чүве хая-даа көрнү берген ышкаш. Суму хамаанчок, кожуун төвүнден келген даргалар орта чүве чугаалап бербес-тир. Амыдыраары хүн келген тулум нарыыдап бар чор.

Бо хүннерде Даг-Ужу деп черде Ак-Хая баарында чурттап олур бис. Турлаавыста ийи кодан бар. Кожам Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Полит-оол Кыргысович Шанмак, өөнүң ээзи Анай Монгушовна-биле дыка-ла кызымак улус.

Одар-белчиири ийи коданга четчир, сиген-ширбиил кезер чери база-ла ырак эвес. Хойга тааржыр эки чер деп санаар мен. Ындыг турбуже, кыштаам, эң ылаңгыя хоюм кажаазы сандан үнген турду. Хөналары ирик, дээвиири ойлуп дүжүп турар. Ол дугайын даргаларымга чугаалап шаг болган мен. Планда көрдүнмээн дээш, тоовас боор улус чораан.

Эрткен кыжын кодур база тыптып келген. Арай боорда чидирип алган бис. Кажаавыстың энгегер улуу база кончуг. Соогу дендии. Бергедеп-ле турдувус. Төрүүр чүс хойга онаажтыр алдан хураганны ап, сорулгавыс күүсеттинмейн барды. Ону ажыы-биле чугаалаар апаар. Чазын дузалакчы кадарчым Шамил-оол, оглум Игорь суглар дугурушкаш, кажаавысты өскээр көжүрүп, чаартыр деп шиитпирлеп алдывыс. Бригадиривис Суузунай Хаваа аажок деткиди.

Хойларывысты чазагладып чорудупкаш, эжим Николай Чүлдүм, оглум Игорь үжелээ кажаавысты бузуп кириптивис. Чамдык даргалар бистииңге келгеш, күске чедир кылып шыдавас силер, хей черге кажаа үрегдеп турар силер деп чемелеп-даа турдулар. Хол салдына бээр-даа чыгыы. Кысканда бызаа безин сугжу дижир болгай. Боттарывыстың чогаадып алган төлевилеливис ёзугаар кажаавыстың таваан салып, совхозувустуң прорабынга көргүстүвүс-даа. Оон чугаазы-биле алырга, чүгле төлевилел кылып бергени дээш совхоз төлевилел кылыр институтка дыка хөй түңнүг акшаны төлээр ужурлуг. Ындында-ла чадажып турган совхозувусту улам ядарадыр дээн эвес, чаңгыс көпеек-даа негевеливис. Харын тудуг кылырынга дузалажып турган Николайга ужен ажыг муң акшаны наряд ёзугаар совхоз төлеп берген чүве.

Кажаавысты база ооң чанынга чурттаар бажыңывысты хар чаар мурнуу чарыында кылып доозуптувус. Мактангаш чоор, көжүп чоруур механизастаан колоннаның тудугжу эрлериниң туткан кажаазындан бичии-даа ылгалбас, чылыг, чырык талазы-биле харын-даа ажып турар деп болур. Бир эвес совхозче көрнүп, чаа кажааны кажан тудуп бээрлер ирги дижип, манап орган болзувусса, ам та кандыг кыштап олур бис ыйнаан.

Ам хойларывыстың башкылыы оолдап эгелей берди. Чаш хураганнар доңа бээр ийне деп сагыш аарывас апардывыс. От-көс-даа салбас бис, хойларның боттарының-на чылыы четчир.

Сиген-ширбииливис база четчир. Чайын демнежип тургаш, дөртен ажыг тонна сигенни белеткеп, бодувустуң оон-моон тыптынып тургаш, чогаадып алган тракторувус-биле сөөртүп алдывыс! Автомашина, моторлуг, тараа чаштырар машина дугуйлуг ол элдептиг тракторувус эвес болза, кажааны-даа, сигенни-даа кыска үениң дургузунда кылып алырывыс берге-ле турган боор.

Мен бодап орарымга, хамык чүве акша-төгерикке үзер берге үеде, боду-ла муңганганы дээре ышкаш-тыр.

Хүреш-оол МУНЗУК.
Улуг-Хем кожуун.

Часкы хову ажылдарынга белеткел

ДҮЖҮТКЕ САЛДАРЛЫГ БОЛУР

Суггаттыг черлерден планнаттынган дүжүттү алырынга аңаа кышкы үеде чайынды доштарны мөөңнээри салдарлыг болур. Билир-ле болгай бис, Тываның чер ажылдыг районнары хөрзүн, агаар-бойдус талазы-биле онзагай талаларлыг, тарылга шөлүнүң кезии атмосфера өлшыгының ортумак хемчээли чылда 180-200 мм улгатпас кургаг хову девискээрде. Көдээ ажыл-агый культураларының бедик дүжүдүн суггаттыг черлерден алыр деп чүве билдингир болгай. Хөрзүнүң шыгыдары-биле күзүн чорутканы суггат — оон кол кезээ болур.

Республиканың ажыл-агыйлары эрткен күзүн чаа чылдың дүжүдү дээш суггаттыг черлерниң суггарылгазын негелдеге дүүштүр чорутпаан, суггарылганы тарылга шөлдеринге эвээш чорутткан. Чедир кылдынмайн барган чүүлдү дугаары-биле ам, бо кышкы үеде, чайынды дошталдырарын чорудары чугула. Оон түңнели дээштиг болур. Суггаттың ол хевирин Улуг-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Тес-Хем кожууннарының ажыл-агыйлары доктаамал практикалап келген. Чазын доштуң оожум эриири хөрзүнге шыкты элээн үр үеде камгалап арттырар арганы бээр. Оон-биле кады чайынды доштарын Бай-Тайга, Тес-Хем, Өвүр, Каа-Хем кожууннарының ажыл-агыйларының тараа, сиген шөлдеринге, одарларга мөөңнээри чугула. Бо ажылды Таңды, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарының ажыл-агыйлары чылдың-на чорудуп турар. «Шанган», «Чыраа-Бажы», «Октябрь 30 чылы», «Шекпээр», «Дөн-Терезин», «Ээрбек» совхозтарда ол талазы-биле элээн дуржулга мөөңнеттинген.

Чайынды дош мөөңнээрин ол ажылды чорудуп болур хире черлерге ажыглаары билдингир болгай. Чедимчелиг чоруттунган бо ажыл тараа болгаш мал чеми культураларын бедидеринге идиглиг болур.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ТОДАРГАЙ ЧУГАА

МОСКВА. Россияның даштыкы херектер министриниң оралакчызы Георгий Мамедов дээди деңнелге болган россия-америк чугаалажыышкыннар ооң киржип-ле келгени ужуражыышкыннардан эң-не «долу, ажыл-херекчи болгаш тодаргай» чугаалажыышкыннар болганын демдеглээн.

Ол чугаалажыышкыннарның кол-ла утказы болза «Россияга реформаларның эге үезинде ийи талалыг харылзаалар колдуунда-ла гуманитарлыг дузаламчы болгаш өске-даа талазы-биле холбажыры боол турган үениң төнгениң айытканы боол турар деп ол бодап турар. Калбак составтыг чугаалажыышкыннар үезинде Россияда реформаларга идиг бээри-биле моон соңгаар мурнукузундан дээштиг дузаламчыларны көргүзериниң чугулазын ийи тала айыткан. АКШ-тың деткимчезиниң ачызында делегейниң экономиктиг организациялары Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң чурттарынга Россиядан энергия үндезиннериниң элээн улуг өртектер-биле садып алырынга дузалаар апаарын Георгий Мамедов чугаалаан.

ФЕРМЕРЛЕР ЧЫЫЖЫ

ЭЛИСТА. Калмыкияның фермерлериниң ийиги съездизи бодунуң ажылын доосткан. Аңаа ооң киржикчилери фермерлерниң шимчээшкининиң моон соңгаар канчаар калбартып чорударын болгаш боттарының ажылын канчаар быжыктырарын чугаалажып, чогуур шиитпирни хүлээп алганнар.

Амгы үеде ол улуг эвес республикада бүдүн-чартык муң хире фермерлер данзылаттынган болгаш оларда чээрби ажыг муң малчын-тараачын өг-бүлелер кирип турар. Олар мал-маган азырап, дүк бүдүрүп, тараа тарып, ногаалар өстүрүп, балык ажыл-агыйын чорудуп, ниитизи-биле көдээге чүнү-ле кылып болурул, оларны шуптузун бүдүрүп турарлар. Эрткен чылын Калмыкияның фермерлери бир чүс муң тонна кызыл-тасты болгаш арбайны бастырып, бир муң тонна меринос хой дүгүн кыргаан болгаш чээрби ажыг тонна ары чигирин күрүнеге сатканнар. Оларның кылып үндүрген продукциязының ниити өртээ 10 миллиард рубль болган.

ЭҢ БАШТАЙ ДЕМДЕГЛЭЭН

ТАШКЕНТ. Узбекистанның төөгүзүнде бир-ле дугаар шериг байырлалын — Төрээн чурт камгалакчыларының хүнүн демдеглеп эрттирген. Ынчангаш моон соңгаар чыл санында-ла, январь 14-те, шериг байырлалын байырлап эрттирерин шиитпирлээн. Ол хүнну шилип алганы таварылга эвес. Таптыг-ла ийи чыл мурнунда Дээди Советтиң шиитпирин ёзугаар республиканың девискээринге турган шериг кезээн доктаамал болдуруп, тускай шериглиг болурун доктааткан.

ХАРЫЛЗААНЫҢ АЧЫ-ДУЗАЗЫ

ХАБАРОВСК. Амур чоогунуң районнарының харылзаачылары боттарының чоңга көргүзүп турар ачы-дузазының ам-даа аартап, улгатканының дугайын чарлаан. Ынчангаш квартира телефонунуң айда хөлезини ында 2,5 муң рубль, ынчаарга Соңгу чүк чурттугларга — 3750 рубль апарган. Ол ышкаш чаа телефон тургузуп алыр дээн кижилер 300 муң рубль төлээр. Ол ышкаш автобуска чорууруның хөлезини ам ийи катап улгаткан. Ужар чүүл ажылдакчылары Ыраккы Чөөн чүк чурттакчыларынга эң «өөрүнчүг» белекти тывысканнар. Олар январь айның үшкү он хонуундан эгелээш, Хабаровскиден Москвага чедир самолет хөлезини 300 муң рубль ажа бээрин пассажирлерге дыңнаткан. Ынчалза-даа амдыызында аңаа чедер дээ чүгле 172 муң рубль төлээр болур.

ХАЛАС СТОЛОВАЯЛАР

ТБИЛИСИ. Ол хоорайда халас столоваялар ажыттынган. Бо хүннерде Грузияның чурттакчыларының барык чартык кезии эң ядыы болгаш түреңги кижилерге санаттырып турар. Чогум-на оон ужурундан халас чемненир столоваяларны ажыткан деп грузин солуннар бижээн. Ындыг халас чемниг столоваяларны чүгле Тбилисиге эвес, харын база бүгү Грузияга ажыдарын планнап турар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ САМОЛЁДУ

АЛМАТЫ. Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаев бодунуң ТУ-154 дээр самолёдун оон-даа артык чараш Боинг-747 самолёт-биле солуур деп турар. Ооң мурнунда Президентиниң бодунуң самолёдунуң тускай дериг-херекселдерин алырып каапканының соонда, казах ужар чүүл компаниязынга дамчыдып бээр болгаш пассажирлерниң эргезинге кирер деп ында чарлаан.

ЧОННУҢ САНЫ ЭВЭЭЖЕП ТУРАР

ЕРЕВАН. Арменияда бичии уругларның төрүттүнериниң саны өлген кижилерниң саны-биле барык деңнежип турар апарган. 1993 чылдың бирги чартыында аңаа 30,4 муң кижи төрүттүнген. Эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, бичии уругларның төрүттүнери 16,3 хуу эвээжээн. Ынчаарга ол-ла үе иштинде республикага келген кижилерниң саны 17,3 хуу көвүдээн бооп турар.

ҮПТЕКЧИЛЕРНИ ТУТКАН

КИЕВ. Украинадан үнген автобус Румынияның Бакэу хоорайының чанынга доктаагаш, пассажирлери дүшкеш, бичии када дыштанып, кылаштажып турда, бир бөлүк рэкетирлер чедип келгеш, боо-мозузу-биле коргудуп, элээн каш муң доллар негээннер. Олар пассажирлерниң бирээзин тудуп алгаш, «Герэшть» дээр аалчылар бажыңынга база катап ужуражырын дужааганнар. Ооң соонда автобустуң пассажирлери ол дугайын полицияга барып дыңнаткан болгаш 12 рэкетирлерни дораан-на тудуп алган. Оон-биле Сучава — Бухарест аразының автомобиль оруунга кара туразында аажылап, пассажирлерни үптеп турган бөлүк дээрбечилерни тудуп хоругдаан. Ону Петровский дээр кижи баштап турган болгаш ооң бөлүүнге Украинаның, Молдованың, Россияның хамаатылары кирип турганы илерээн.

САТТЫНЫКЧЫНЫ СУДТАП ЭГЕЛЭЭН

СТЕПАНАКЕРТ. Азербайджанның агаар шериинге хөлезилеттингеш, тайбың чонну бомбалап өлүрүп турган шериг ужудукчу Юрий Беличенкону судтаары катап эгелээн. Ол Даг-Карабах Республиканың кырынга ужудуп чорда дүжүр атканың моон мурнунда дыңнаткан болгай. Суд хуралын эгелээн соонда ийи хонгаш катап соксаткан. Чүге дээрге Арменияның болгаш Даг-Карабах Республиканың аңгы-аңгы районнарында чурттап турар херечилер кээп шыдавайн барганнар. Беличенкону Даг-Карабах Республиканың чурттакчылыг черлеринге бомба согуушкуннарын таварыштырганы, дыка хөй тайбың чурттакчыларны өлүргени дээш буруудадып турар. Ол ышкаш Беличенко азербайджан ужар чүүлге саттыныпкаш, тайбың он-он чурттакчыларны бертик-межел болдуруп, миллиард-миллиард рубль материалдыг үрегдээшкиннерни база кылган. Амгы үеде ол бүгүнү боттарының караа-биле көрген херечилер чыглып кээп турар. Беличенко бодунуң үүлгедиишкиннерин: «Мен тайбың хоорайларны болгаш суурларны бомбалап турганымны билбээн-дир мен. Мөнээ ол дээрге дайзыннарның турар черлери-дир» — деп чугаалаан — деп, агартынып турар.

ДААРТА ЭГЕЛЭЭР

МОСКВА. Россия Федерациязының Дээди судунуң шериг коллегиязының Онза байдалдың күрүне комитединиң херээниң талазы-биле суд хуралы даарта — январь 19-та катап эгелээрин чарлаан.

Тургустунган байдал истелгени катап эгелээр арга бербейн турар. Буруудаттырып турар кижилерниң кайы-бирээзи ыяап-ла судка келбейн баар апарган. Аарааш, сегээниниң соонда Валентин Павлов январь 13-те муң-не суд хуралынга келген. Ынчалза-даа шаанда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, амгы үеде Күрүне Думазының депутады апарган буруудаттырыкчының олуду хос болган. Эмчи шинчилгезиниң түңнелин ёзугаар алырга, Анатолий Лукьяновтуң аарыы база хаңы бооп турар. Ындыг турбуже, оон аарыы Россияның чаа парламентизинге олуржул, ажылдаарынга шаптык болбайн турарын суд бодунуң шиитпиринде демдеглээн. Ынчангаш Дээди судтуң коллегиязы аңаа эмчиниң негелделерин хажык чокка күүседирин болгаш эмнелге чурумун сагыырын азы судка келирин сагындырган.

Шериг коллегиязы оон өске шиитпиринде премьер-министр турган Валентин Павлов январь 12-де эмчиден үндүр бижиткеш, судка келбейн барганының чылдагааның чөптүг эвес деп санаан. Ынчангаш суд чорудулгазының үезинде аңаа хамаарыштыр дүрүм-саавырны күштелдирген турупболурун В. Павловка сагындырган.

ФЕВРАЛЬДА АТ САЛЫР

ВИЛЬНЮС. «Литвадан шериглерни үндүрериниң талазы-биле дугуржулгаларга февральда ат салып болур апарган — деп, Россияның делегациязының баштыңы, онза даалгаларның элчини Сергей Зотов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Ол делегация Москвадан чедип келген.

Ийи хүн үргүлчүлээн чугаалажыышкыннарның соонда Латвияның премьер-министри Валтис Биркавстың болгаш Сергей Зотовтуң ужуражыышкыны болган. Аңаа чугаалашкан чугула айтырыглар-биле чергелештир чазак баштыңы Латвияга чоокта чаа болган эпчок таварылга дээш российжи талага буруузун билинген.

СПЕЦИАЛИСТЕН «ООРЛААР» БЕ?

КЫЗЫЛ. Кызыл хоорайда эрткен чылын күзүн журналистерниң болгаш парлалга ажылдакчыларының көжүп киргени беш каът чаа бажыңда радио эрткен суббота болгаш воскресенье хүннеринде шуут ажылдаваан.

Ону тодарадыры-биле бир журналист хоорайның радиофикация черинге баарга, аңаа эки харыы бербээн. Оон начальнигиниң тайылбырлап турары-биле алырга, журналистер бажының тудугжулар ажыглаар кылдыр долузу-биле дужаавааан. Ынчангаш ук бажың дужааттынмаан шаанда, хоорайның радио чери ында үрелиишкинни эдер талазы-биле кандыг-даа хемчег албас дээрзин харыылаан.

Ук бажыңны эрткен чылын хамаанчок, ийи-үш чыл бурунгаар дужаап, ажыглалга кирер турган болгай. Ам оон хараазы-биле ында чурттап орар кырганнар, пенсионерлер, типография ажылчыннары, журналистер радио чок артканы бо. А бажыңны та кажан ажыглалга кирер чүве. Билдинмес. Улус-чонга медээлерни чедирип, кайда-чүде чүү болуп турарын үргүлчү бижип турар журналистер радио дыңнавас болза, чон кайын, чүден чүве номчуп, билип алырыл?

Бир эвес хоорайның радиофикация чери ук бажыңның радио четкизин кылып бербес болза, ону харыылап турар албан черинден бир специалисти «оорлап», бүдүү кылдырар бе?..

Бажыңның бөлүк чурттакчылары.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААШ...

Кандыг-даа удуртукчу кижиге ажылды эгелеп алыры кончуг берге. Бир дугаарында акшаландырыышкынны болгаш ажыл-агыйның ниити байдалын өөренип көөр. Ийи чыл бурунгаар Россия Федерациязының девискээринге рыноктуг экономикаже бүгү организациялар болгаш бүдүрүлге черлери кирип эгелээн болгай. Маңаа чүгле шимченгир ажылдаар, бүгү чүвени санап билир удуртукчу херек.

Каш чыл бурунгаар Кызылдың дугаары 81 тудуг эргелели хожудап турар тудуг организацияларынга санадып, таптаашкын үезинде алган хүлээлгелерин күүсетпес дээш дыка-ла чемеледип келген. Чамдык таварылгаларда ол организацияларның тудуп каан чурттаалга бажыңнарын күрүне комиссиязы бир дугаар хыналдадан безин хүлээп албайн турган.

Күрүнеге өрелиг, боттарының ажылчыннарының шалыңын өй-шаанда үндүрүп бербес, тудуг материалдары-биле хандырып шыдавас организацияга кым ажылдаар боор. Ынчангаш ажылчыннарның ажылдан үнер-кирер чоруу көвүдээр.

Ол сандараан тудуг эргелелин чаа дээди эртем дооскан, тудуг инженери Федор Сарыг-оолович Дамбиевка хүлээдип берген. Аныяк инженерге кайын, чүден эгелээрил деп айтырыг тургустунуп келген.

Ф. С. Дамбиев аңаа үндаравааан. Ажылчыннарны үндүр-кир сывыртаар дээрге, тудуг кылыр ажылчын күш чок. Инженер-техниктиг ажылчыннардан эгелээр дээрге, ур чылда чаңгыс черге ажылдап келгени кончуг. Ам артында коллектив кежигүннерин орта танывас.

Думчукка тулганда бызаа сугжу. Өдээнден эгелеп алырын шиими-биле шиитпирлеп алган. Аппараттың ажылдакчыларының ниити саны 12 кижи болган. Бүгү байдалды өөренип көргеш, кызырылданы аппараттан эгелээн. Баштай дарганың хенертен ындыг хөделиишкиннеринге инженер-техниктиг ажылдакчылар хөлчок удурланган. Федор Сарыг-оолович ажыы-биле чугаалаан: Маңаа, чылыг черге олуруп алгаш чүнү-даа ажылдап ап шыдавас бис. Рыноктуг экономикаже шилчип эгеледивис. Боттарывыс тыптынмас болзувусса, биске кым-даа чүнү-даа бербес. Тудуг материалдарын боттарывыс тыптынар апаар бис. Артык материалдарны чок материалдарны тывары-биле орнажыр апаар. Мынчаар ажылдаар болзувусса хырнывыс тодуг, эктивис бүдүн болур.

Аппаратты кызырып келгенинин түңнелинде 5 кижи арткан. Даргазы, кол бухгалтери, кол инженери болгаш база ийи кижи. Кызырылган ажылдакчыларны бригадирледип, мастерледип чорутткан. Ам кымда-даа ыыт чок. Рыноктуг экономикаже кирериниң бирги чадазын ол ынчаар эгелээн.

Ам байдал өскерилген. Кижи бүрүзүнүң сонуургалы көдүрүлген. Бригада бүрүзү бот-башкарнып эгелээн. Чамдык бригадирлерниң ажылдаары шушпен, негелде чок болурга, бригада кежигүннери боттарының иштинден бузурелдиг шыырчы, негелделиг кижилерни идип үндүрүп, солуп алыр апарган. Автовокзал чанында тудуп турар аалчылар бажыңының тудуг бригадазы Борис Хертекович Күдерни солуп алганнар.

Кызылдың 81 дугаарлыг тудуг эргелелиниң начальниги Ф. С. Дамбиев рынок харылзаазынче кирерде бот-башкарылганы ынчаар эгелээн. Ам эрткен чылда ол эргелелдиң ажыл-ижин сайгарып көрээлиңер.

Боттарының күжү-биле эрткен чылын 543 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып тургаш, 577 миллион рубльдиң кылган, азы планны 108 хууга күүсеткен. Киирип алган орулга акшазы-биле ажылынга хереглээри-биле бир «УАЗ-469» машинаны садып алган. Моон мурнунда начальник чадаг маңнап турган болза, ам объектилерни машиналыг доктаамал кезип, оон-моон артык материалдар тыпкаш, бир объектиден, өске объектиге чедирерин шалыпкын чорудуп турар апарган.

Эки кылган ажыл элеп читпес дээри ышкаш эргелелдиң бир бригадазы парлалга ажылдакчылары чурттаар 67 аал чурттаар чурттаалга бажыңын эрткен чылын ажыглалга киирген. Бажыңны тудуп, тудугжулар чорудкан соонда, дөмей-ле кылыр үүрмек ажылдар артып калыр болгай. Ол бажыңны холдан үндүрер, күрүне комиссиязынга хүлээдир дээш бир бригаданы доктаамал аңаа быжыглаан. Бригадир-мастер Николай Доржуевич Монгуш тудугну чедир кылырын бодунга хүлээнген.

Аңаа он ажыг кижи быжыглаттынган турган. Бригада кежигүннери ол бажыңга хонуп-дүжүп, орайга чедир ажылдап тургаш, бажыңны эки шынарлыг кылдыр комиссияга дужааган. Ук бажыңның тудуунга тудугжулар Наталья Хомушку, Александр Ондар, Роман Кара-Монгуш, Байыр-оол Монгуш, Александр Чооду болгаш өскелер-даа үйгү-чыдын чок ажылдап тургаш, боттарының улуг-хуузун кииргеннер. Оларның күш-ажылы халас барбаан. Тудугжуларга ол бажыңдан алды квартираны берген.

Ам тудугжулар Кызылдың автовокзал чанында аалчылар бажыңының тудуунда ажылдап турар. Боттарының шыдаар шаа-биле тудуг материалдарын оон-моон тыптынып ап, орнаарын орнап, садарын садып ап тургаш, ол тудугнуң тавааан база өндейтип келген. Бо берге рынок үезинде ынчаар кызып ажылдавас болза, оларга кым ажылдап бээр боор. Демниг саасказ теве тудуп чиир дээри ышкаш, тудугжулар бир демниг ажылдап, бот-боттарынга дузалажып, хөй мергежилди шиңгээдип алганнар. Кандыг-бир эжи аарый бээр болза, орнун солуптар кижи база тыпты бээр.

Дашчылар Игорь Иргит, Олег Ондар, Михаил Маады, Роберт Күүлар боттарының билиин бедидип, разрядтарын улгаттырып келгеннер. Оларның салган ханалары дөрт кайы-даа талазындан көөрге ыргак-дагыр черлер чок. Хоюдутну норма ёзугаар салгаш, беш одуруг бедип үне бээрге-ле арматура-биле быжыглаар. Кыштың соогунда эккелген хоюдуг доңа бербезин дээш кончуг дүрген ону чарыгдап турарлар.

Каннакчы Роберт Күүлар дашчыларның ажылынга шаптыктавазы-биле чыткан хоорзаларны, арматураларны тудуштуруп, ханаларның бедип үнеринге оруун аштап берип чоруур. Ооң боду аныяк-даа болза, кылган ажылы шынарлыг.

Моон мурнунда чылдарда тудуг эргелелинге чүс бежен ажыг кижи турган болза, ам ында алдан ажыг кижи ажылдап турар. Кижи бүрүзү 4-5 мергежилдиг. Ынчангаш чүнү-даа кылып болур.

Тудугжулар чүгле ажылдаар эвес, дыштанып база билирлер. Хостуг шактарында спорт болгаш уран чүүлге киржип, боттарының кадыын камнап ап турарлар. Школада өөренип турар уругларының класстарының септээринге олар база доктаамал киржип келген. Тудугжуларның дузазын башкылар манап өөренип калганнар.

Эрткен чылын Тудугжулар хүнүнде «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкыны тудугжулар ортузунга спортчу маргылдаалар чорударга 81 дугаарлыг тудуг эргелелиниң тудугжулары хол бөмбүүнге бирги черни алгаш, ук каттыжыышкынның ийи дакпыр чемпиону болган. Ажылдакчыларының кадыы дээш профком даргазы Владимир Кара-Сал боду баштап алгаш маргылдааларга база уран чүүлге киржип турары өөрүнчүг. Культурлуг дыштангаш, ажылдаарга, кижиниң хөөну алачайгаар-ла кирип кээр болгай. Ынчангаш спортчулар Игорь Иргит, Борис Монгуш, Владимир Кыргыс, Шолбан Шивит болгаш өскелер-даа ажылынга макталдыг. Оларның кылган ажылын багай деп черле чугаалап шыдавас. Ажылдап, дыштанып билириниң түңнелинде ажылга моондактар турбас деп чүвени үстүнде садып алганы чиик машина херечилеп турар.

Бо чылын тудугжуларның мурнунда харыысалгалыг үе келген. Аалчылар бажыңының тудуун доозар. Ооң-биле чергелештир башкы институдунуң тудуун холга алыр. Амдыызында ол тудугнуң төлевилел-смета документилери эргелелдиң холунда кирбээн.

Ажылчыннарның бир улуг хомудалы: шалыңны өй-шаанда албайн турарында. Чээли-биле ап-ла турар, а ол чээлини эгидерде 240 хуу кылдыр бээр апаар. Тыва Республиканың Чазааның капитал тудуг эргелели бо чылын тудугжуларның агар санынче чаңгыс көпеек-даа шилчитпээн. Ийи айның чаазында карманга каш көпей кирип кээрин манап олуруп калганнар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТАРЫСКА

Чеден чылдарда Кызылдың педагогика институдунга өөренип турган үемде ада-ием мени дыштанып алзын дээш Тарысче аржааннаарда эдертип алган. Улуг улустуң чагыг-сүмезиң ёзугаар сериин аржаанга кирип, аржаан чоогунга, Тарыс хем унунга чайлаглап келген малчын төрелдеримниң аалдарын аъттыг эргип-кезип чоруп турдум. Төрээн чериниң арыг агаарынга, ооң каас-чаражынга эргеленип, төрел чонунуң аразынга дыштанып алырга магалыг-ла чораан. Бистиң майгынывыс чанынга авамның төрел акызы болур кырган-ачам кижи майгынын тип, аржааннап келген. Эртине Быраат өгбемниң солун чугаалары сагыжымга артып калган. Хүн-ноян Буян-Бадыргының шаанда Тарыс аржаанынга дыштанып келгениниң дугайында кырган-ачамның сактып чугаалааның номчукчуларга сонуургадыр бодадым.

Ол 1916 чылдың чайынында болган чүве-дир. Ноян каш хондур аржааннааш, бир хүн аржаанчыларны чыып алгаш, аржаан девискээрин арыг-силиг тургузар дугайында чагып-сургап чугаалааш, аржаанга кирер оңгачалар турар бажыңчыгаштар адаанче он базым хире ырак черге шыйыг кылып, аржаанче чүгле аңаа кирип келген улус кирер кызыгаарны мурнуу чүкте даг бажындан, соңгу-барыын талада турар аржаан оваазынга чедир шугумну ак даштар-биле чыскаай, аңгылай салдырган. Аржаан девискээринче аът-хөл, ыт-куш кирбезин шыңгыы хораан. Ол чоок-кавыга хостуг чоруп турган ыттарны майгыннар чанынга баглаткан. Ол чурум 1950 чылдарның ортан үезинге чедир сагыттынып келген. Буян-Бадыргы ноянның аржаан девискээринге чорум-чурумну, арыг-шеверни сагыттырып турганын бодап көөрге, культура талазы-биле билииниң шыраа, чоннуң кадыкшылы дээш сагыш човап чорааны илдең-дир.

Аржаан оваазын 1938 чылдың сөөлүнде чылдарның бирээзинде революсчаан бир кижи эргиниин артыышкыны, ламаларның сүртаалы дээш өрттедипкен чүве-дир.

Оваанны өрттедип чок кылзадаа, чоннуң мээ-медерелинде сиңниккен аржаан ээзиниң, оран-таңдының кежииниң дугайында билиишкиннерни узуткап шыдавааннар. Ынчалзажок Аржаан ээзинге сан салыр, чем дээжизин өргүүр ёзулал ам аржаан бажынче чоокшулап, аңаа салдынган аъш-чемниң артынчызы ирип, баксырап, чаъс суу-биле холушкаш, аржаанче кирип турарынга таарзынмайн, ындыг арыг-силиг эвес чорукту болдурбазының дугайында сагындырын аржааннап келгеннерге сүмелеп орарын кырган-ачам сеткилинден күзеп олурган чүве.

Оон бээр чээрби чыл эрткенде, 1990 чылда өг-бүлем-биле Тарыска чеде бердим. Оваанны эрги турган черинде кылган-даа болза, чамдык аржаанчыларның аъш-чеминиң дээжизин аржаан бажынче аппарып турарын эскергеш, кырган-ачам чагыын доораан сактып келген мен. Төөгүде кызыгаарлай салган ак даштарның орасомазы ам-даа чыдар чораан.

Амгы үениң эртем-билиглиг, угаан-сарыылдыг кижилерниң арыг-шеверни сагывазын кайгадым. Чонум, аржаанчылар, Күңгүртүг суурнуң чурттакчылары! Хүн-ноян Буян-Бадыргының аржаан девискээринге тургускан арыг-шевер чурумун катап тургузуп, төрээн бойдузувусту камгалаалыңар!

Клара **МОНГУШ**.
Чөөн-Хемчик кожууну.

Эки кижилер дугайында

ҮЛЕГЕРИН ЭДЕРЕРИ КҮЗЕНЧИГ

Таныырым, билирим онаашкан ажылынга бердинген, амыдыралга төлептиг Светлана Чоодуевна Монгуштуң дугайында солунуң номчукчуларынга таныштырар бодадым.

Ооң төрүттүнген, өскен чери Тес-Хемниң Самагалдай суур. Кызылдың № 2 ортумак школазын доосканн сөөлүнде Томскиниң күрүне университединиң экономика факультединге өөренип кирген. Студент чылдар билдиртпейн эрте берген. Экономика талазы-биле бижиг билигни ол алгаш, 1977 чылда Россия Федерациязының Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң экономика лабораториязынга экономистеп ажылдавышаан, найысылалдың дээди өөредилге черлеринге политэкономия башкылап ажылдап кирген. Орта ажылдап турган чылдарында мергежилиниң талазы-биле ханы билиглиниң, кызымаан көргүскен.

С. Ч. Монгуш 1979 чылда Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының органынче шилчээш, янзы-бүрү албан-дужаалдарга ажылдап тургаш, бо черге онаашкан херекти чедиишкинниг күүседип болурун удуртукчуларынга көргүскен. Манаа ажылдаар кижиге юридиктиг билиглер эргежок чугулазын ол билгеш, милицияның дээди школазынга бот-өөредилге-биле өөренип кирген, ону 1988 чылда доозуп алган. Ынчангаш Светлана Чоодуевна ийи дээди эртемниг болган.

Боду бүдүштүг, эртем-билии шыырак ажылдакчыны 1986 чылда Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң байысаакчызынга, оон улуг байысаакчызынга, 1991 чылда байысаалга салбырының даргазының оралакчызынга депшиткен. Бо берге, харысалгалыг, хөй күш үнер ажылга ол мергежий берген. Тыва дылга байысаалганы чорудуп турар үеде бергелер бо-ла таваржыр. Ылаңгыя юридиктиг терминнер, сөстер шупту орус дылда болур, оларны тайылбырлап бижиири албан болу бээр. Ону барымдаалааш, орус-тыва дылдың юридиктиг словарын тургузары эргежок чугула деп түңнелди үндүрген. Ону кылып алган соонда, тыва дылга байысаалга чорудар байысаакчы чогуур негелдеге чедир ажылдап болурун билген. Ынчангаш 1988 чылдан бээр орус-тыва дылдың юридиктиг словарын тургузуп эгелээш, 1993 чылдың чайынында дооскан. Ол белен эвес, даржыктыг ажыл болган. Светлана Чоодуевна хостуг болгаш шөлээзиниң үезинде шудургу ажылдап тургаш, бо ажылды дооскан. Словарын кылгаш, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң чанында Терминология комиссиязынга дужааган.

Иштики херектер органынга он ажыг чылдарда майор Светлана Чоодуевна Монгуш чедиишкинниг ажылдап чорур, моон соңгаар-даа албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседир дээрзинге долузу-биле бүзүреп, идегеп болур. Ол чүгле өөренип, ажылдап билир кижи кылдыр бодай бербеңер. Бо дээрге хамыктың мурнунда эриг баарлыг эргим хүндүлүг ие. Уруун төлептиг аажы-чаңныг, ажыл-ишчи кижи кылдыр кижизидер дээш үргүлчү-ле сагыш човап чорур. Амданныг янзы-бүрү аъш-чемни белеткеп турда, кандыг-даа повардан, кондитерден дудак чок. Төрелдеринге, эш-өөрүнге болгаш өске-даа кижилерге эптиг-эвилең, хүндүлээчел, хөглүг, ёзулуг-ла төлептиг кижи. Ындыг тыва херээженге чоргаарланмас аргажок, оон үлегерин эдерип, дөзеп-салгап алыксаазы келир.

Светлана Чоодуевна Монгуштуң бо айда төрүттүнген хүнү, аңаа чедиишкинни, аас-кежикти, өөрүшкүнү, кадыкшылды күзээр-дир мен.

Ольга САНАА.
Кызыл хоорай.

ХОНИ АЙЫЫЛГА ТАВАРЫШКАН

Дусит зоопаркы Тайландының төвүнде тураскаалдыг черлериниң бирээзи. Ооң девискээринден кижилер черле үзүлбес. Ынчалза-даа хөй санныг янзы-бүрү онзагай дириг амытаннарлыг черлерге улус шоолуг-ла доктаавайн, а чоокта чаа эккелген Хони деп аттыг чаан оглунуң турар черинче дегийт-ле далажып бар чыдарлар.

Амгы үеде Хони Тайландыда хөлчок суракжый берген. Ол улуг-даа кижилерниң, бичии-даа уругларның ынакшылын чаалап алган. Тус черниң солуннары, телевидениези ол чаан дугайында дыңнадыгларны чырыдып турар. Тайландының хааны Пумипон Адульядеттиң кадайы Сирикит кадындан эгелээш, чурттуң бүгү чурттакчы чону бичии чаан дугайында боттарының сагыш човаашкынын илередип турарлар. Бүгү-ниитиниң сагыш-сеткилиниң кээргээшкинин болдурганының кол чылдагааны чүдел дизе, Хониниң онза берге байдалга таварышканы болур. Циркке ол кайгамчык чедиишкинниг ажылдап тургаш, автомобиль айыылынга таварышкан. Чоокта чаа Тайландының чурттакчыларының ынак өңнүү Бангкок хоорайның кудумчузунга селгүүстеп чорааш, аар чүък сөөртүр машина-биле үскүлешкен. Ооң түңнелинде ол бичии-даа шимчээр аргазы чок болган.

Кандыг-бир өске чуртка турган болза, ындыг айыылга таварышкан дириг амытанны удудар эм сыкыртып тургаш, дуза чедирип турган. А Тайландыга ынчап болбас. Чүге дээрге бо чуртта чааннар ыдыктыг дириг амытаннарга хамааржыр. Сирикит кадынның кыйгырыы-биле эң шыырак дээн ветеринарлар Хонини камгалаар дээш бүгү күжүн мөөңнеп кирипкеннер. Олар бичии чаанны амдыызында бут кырынга тургузуп шыдаваан-даа болза, Тайландының чурттакчылары ол сегип экирий бээр боор дээрзинге идегелин оскунмайн турарлар.

800 килограмм деңзилиг чарыг чаанны кезип эмнеп болур бе, азы ону антибиотиктер, витаминнер-биле эмнээрин уламчылаар бе деп маргылдаа тус чер парлалгазында чоруп турар. Тайландының чурттакчыларының бо талазы-биле санал-оналы аңгылаңы берген. Ынчалза-даа кайы-даа саналдың талалакчыларынга бүгү национның кичээнгейин чаалап алган Хониниң зоопаркта турар черинге дүн-хүн дургузунда үзүктел чок таңныылдаарынга шаптыктавайн турар.

РосИТА-СЧТА-ның медээзи.

Суд залындан

ХЕМ КЫДЫЫНГА КҮШТЭЭШКИН

БОЛГАШ ОРТУЛУККА ӨЛҮРҮҮШКҮН

Чайның сөөлгү айында катчимис быжа бээр, тараа саргарып эгелээр, өг-бүле бүрүзүнүң кышка белеткелиниң үези. Кат-биле варенье, сок болгаш өске-даа чүүлдерни белеткээр, мөөгүлерни дузаар. Сукпакта аныяк өг-бүле база ынчаар бодааш, эр кижи Май-оол өөрү-биле каттап чорупкан, Урана ийи чаш уруу-биле бажыңынга артып калгаш, төрүүр четкен инээн көөр кылдыр дугурушканнар.

Августа Тыва Республиканың — байырлалы. Аңаа өг-бүле хамаанчок, кижи бүрүзү белеткенир болгай. Арат шөлүнге фейерверкти, «Хүреш» стадионунга хүрешти, ипподромга аът чарыжын кым көрүксевес боор. Ажын-чемин белеткеп, уругларын хепкерип алгаш, ынаар далажыры чанчыл ышкажыгай.

Үстүнде аныяк өг-бүле ындыг чүве көрбээн. Дөргүл-төрелдери-даа уйгу-дыш чок болганнар. Чырык хүн өшкен, дээр караңгылаан. Саян артындан келген «буктуг аза» оларның өг-бүлезинге дүвүрелди, ыы-сыыны чедирген.

1993 чылдың август 6-да каан аяс хүн турган. Куда кылыр дээн улус дыка амыраан. Урана Сарыгларның эжи Херел-оол Чойгаананың дуңмазының кудазынга хереклээри-биле аяк-сава чедишпейн баарга, Урана оларга дузалашкан. Куда соонда, чон тараан. Ынчан шыпшың болган. Алгыш-кырыш-даа, шошсолаа-даа үнмээн.

Эртенинде, август 7-де база эки хүн болган. Кижи черле бажыңга олурар хире эвес. Бичии уруглар безин бажыңче киреринден оспаксыраар. Даштыгаа-ла ойнап туруксаазы кээр. Урана боданып тургаш, дүүн кудага берипкен саваларын алыр дээш эжи Чойгаананың бажыңынга чеде берген. Чойгаана эжинге дузалажып, сава-саңгазын четчележип берген. Ооң соонда чартык шил водка ижерин сүмелээрге, Урана ынаваан.

Сава-саңганы Урана, Чойгаана холдарынга туткулап алырга, Чойгаананың таныжып турары Алексей Ооржак улуг-улуг саваларны көдүрүп алгаш, ийи шил водканы суга тыртып алган. Урананың бажыңынга келгеш, саваларны салып кааш, бир шилди ажыткаш, кудуп эгелээн. Шилде турган арага төнүп чорда, Урана тургаш: — Төрүүр четкен инек бар чүве, ону дилээр мен — дээш, дашкаар үне берген. Үнүп келгеш көөрге, ийи бичии уруу—дөрт харлыг Азнана биле ийи харлыг Аржаана ойнап орган. Инек дилээрим ол-дур деп уругларынга чугаалап кааш, чоруур деп турда, Алексей Ооржак үнүп келгеш, Урана-биле кады чорупкан. Уруглары оларны көрүп турул калган.

Элээн кылашташканының соонда, Улуг-Хем кыдыынга келгеннер. Алексей Кайгал-оолович Ооржак бодунга ап чорааны бир шил водканы Урана-биле ижерин кызыдып шаг болган. Ам канчаар. Урана кады ижишкен. Боттарынга стакан-даа, аас шимчедиптер чем-даа албаан. Водкалыг шилди ажыткаш, аксындан ишкеннер.

Эзириктиң хайы-биле, эр кижиниң туразының улуу-биле-ле ыйнаан, эр-херээжен ийи кижиниң чоруун кылырын Алексей кызыткан. Урана кара шору болган.

Ыймактажышкын эгелээн. Ол-бо тудуп, ошкаар дээш чыыра тыртып, эрниң дегзир дээрге-ле, кара шору. Алексей-даа, Урана-даа мога турупкан. Ол аразында Алексей Урананың солагай талакы караанче чудуруу-биле шашкан. Карак оду кызаш-ла дээн. Барып ушкан. Хөй эвес үениң иштинде кыс кижиниң угаан-бодалынга та чүү кирип турган. Ийи бичии кызы-даа кирип турду-ла ыйнаан. Өөнүң ээзи Май-оол турган болза, улуска канчап мынчаар базындырып чоруур мен деп-даа бодады-ла ыйнаан.

Ийи кижиниң ыймактажып, удур-дедир итчип турганын чүгле долгандыр турар дириг бойдустуң үнүштери кайгап, баштарын согаңнадып, өршээп көр, кыс кижини канчаарын ол деп тейлегилээн боор чадавас. Кижи аргадан ыяш безин кезерде, чугаалаңып, черинге чалбарып, мөгейип тургаш, кезер чүве болгай. Ол дээрге өзүп турар дириг чүве-дир. Кижиниң бут салып базар чер бүрүзүнде бойдустуң дириг амытаннары, үнүштери хөй. Япон улустуң чаңчылы-биле алыр болза, өөнден үнүп келгеш тейлеп каар. Бүгү-ле бак чүвеге таварышпазын бодап турары ол.

Чөгел төнген Урананы кемдедир шанчып алгаш, эмииниң хавын болгаш ырыктаажын ора-чаза соккаш, түфелин ужулгаш, ырады шывадагылапкан. Ол аразында Урананың угаанынга та чүү кирип турган. Дириг турган болза шуптузун чугаалап бээр ийик.

Кажан Алексей кыс кижини күштеп-күчүлеп каапканының соонда, чүнү кылырын шиитпирлеп, канчаар күүседирин бодаан. Урананың самдар идик-хевин кедиргеш, ортулук кирип, сегереп алырын сүмелеп, көгүдүп тургаш, аппар чыткан.

Ол аразында Урана болган херектиң дугайында эжи Чойгаанага чугаалаар мен дээрге, Алексей ындыг ыянчыг исти арттырбазын бодап алган. Сугну сык черлеп сүзүп кешкеш, ортулукка чедип келгеннер. Урананың көрбейн баар аразында черден даш ала тыртып алган. Ол дажы-биле Урананың бажын орта каккан. Хан-чин сыйт-ла дээн. Медерелин оскунупкаш, барып дүшкен. Угаан чок кижини суг кыдыынче сөөртүп кирре бергеш, бажын сугже кирр суп-ла турган. Угаанын оскунган кыс кижи хөй суг тыртынган.

Долгандыр элеш дээр чүве чок болурга, ханга борашкан черлерин Алексей сугга чуп алгаш, боду девидеп-мөгүдээнинден база кортканындан карак-кулак чок, идик-хеви-биле сугну сүзүп кешкеш, чоогунда турган дачаларже маңнапкан. Ону көрген кижи чок. Чүгле дириг үнүштер кулугурну сени дээнзиг, баштары халайжы берген, Алексейниң соондан көрүп тургулаан. Ол үнүштер кижи амытан ышкаш болган болза, өлүрүкчүнү туткаш, хемчээн алыр-даа чыгы турду-ла ыйнаан.

Дидим эвес, кортук кижи бодунуң девидээнинден Урананың идиин күштээшкин кылган черинден ырадырын безин уттупкан.

Чайның сөөлгү айының хүн дурту база узун болгай. Олар бажындан үнерде кежээкиниң 7 шак турган. Алексей Чойгааның чанынга август 8-те дүнекиниң 2-3 шак үезинде Чойгаананың чаавазы Чойганмааны эдертип алгаш келген. Чугаа оон-на эгелээн.

— Идик-хевиң кайыл, чоп өскээр кеттинип алган сен? — деп, Чойгаана айтырган.

— Дачада өөрүмче бар чыдырымда, оолдар келгеш, мени эттеп турду—деп мегелээн.

Ол ындыг эвес. Идик-хеви хан-чиңниг, көк мөөн кылдыр өдүп каарга, чажыргаш, өскээр кеттинип алган. Ол-ла дүне Урананың кунчуунуң өөнге баргаш, сумка дилеп кирип турганнар. Урананың кунчуу М. Алексейден Урананың дугайында айтырарга көңгүс билбезин чугаалаан.

Ынчанмайн канчаар, хары угда Россия Федерациязының кеземче Кодекизиниң ийи чүүлү-биле буруудаттырар апаарын боду билип турган. Моон мурнунда Алексей шериг албаны эрттирип тургаш, 1989 чылда Челябинск областың Карталинск шериг трибуналынга РФ-тиң КК-ның дөрт чүүлүн хажытканы-биле дөрт чылга хосталгазын казыттырып шииттиргеш, 1992 чылдың октябрь 31-де карабажындан хостанып үнген.

Моон алгаш көөрге безин Алексей бодунга кандыг-даа түңнел үндүрбээн. Ону чүгле ада-иези эвес, школа болгаш шериг кижизидип турган болгай. Бот-медерел, угаан, бот-кижизидилге чок деп чүве илдең. Ол январь 8-те таптыг-ла 24 харлаан. Кандыг-даа кижи бодунуң эрткен оруунче хая көрнүп, чедер-четпезин деңзүгүүрлеп көөр апаар. Бо аныяк кижи ындыг эвес болган...

— Турунар, суд чоруп тур! Бо сөстер кайы хире сүртенчиг-дир. Аңаа олурган кижилерниң чүректери безин тиккиледи сога бээр. Улгады берген көк баштыг өгбелер ынаар киреринден сестир. Кым кижи ок-боо адаанга оглун, кызын, ашаан, кадайын сүрдүрүп алырын күзээр боор.

Суд үезинде Алексейниң өчүү сыр дедир болган. Инек көөр дээш чорупканда бир шил водканы Урана алган. Ол водканы хем кыдыынга баргаш, шилдиң аксындан ээп ишкеннер. Боттарынга стакан-даа, амзаптар чем-даа ап албаан. Водка төнүп чорда, Урана Алексейже халдап, ошкап-чыттап эгелээн. Алексей чоруур дээрге-даа, оруун дуй туруп, чорутпайн барган. Ашаанының аажы-чаңының багайын, Алексей-биле чурттаарын чугаалап турган. Эки туразы-биле хойгарткан. Ооң соонда Урана тура халааш, маңнап чоруй барган. Алексей ынай-бээр маңнап, долгандыр дилегилээн, чүү-даа чок болган. Ам канчаар, сугну эштип кешкеш, ортулукка чеде бээрге, Урана ында турган. Көөрге арны-бажы ханныг. Ону чуур дээш сугже сөөртүп, дуза көргүзүп турганын судка өчээн.

Суд-эмчи экспертизазының түңнели болза: Урана биче эзирик, суг тыртынган болгаш, хөй хан төгүлген. Суд-биолог экспертизазының көргүскени болза, Алексей Ооржактың чүвүрүнде болгаш оң талакы идииниң бажында Урананың ханының группазы бар болган.

Суд бо бүгүнү өөренип көргеш, херекти кичээнгейлиг-биле сайгаргаш, эмиг-хавы болгаш ырыктаашты ора-чаза соп каапканын барымдаалааш, күштээшкинни хем кыдыынга кылганын, ортулукка өлүрүүшкүннүң болганын шын деп бадыткааш, Алексей Ооржакты 15 чылда шыңгыы режимниг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга эрттирер кылдыр хосталгазын казып шииткен. Когараан кижиниң төрелдеринге 300 муң рубльди төлеп бээрин суд Алексейге онааган.

Шииттирген кижи 7 хонук иштинде РФ-тиң Дээди судунче хомудал-чагааны кирип болур. Ооң соонда шын шииткел үнер.

АВТОРДАН.

База бир чалыы назын чырык өртемчейден чоруткан. Ооң ийи кызы караанның чажын төп, бора-бүдүн хеп кедип, чартык өскүс кылдыр артып калган. Адазы бар-даа болза, эр кижи чүнү канчаптар боор. Мээң бо сөстеримге номчукчулар катчыр боор.

Дыка-ла берге үеде чурттап тур бис. Ол-бо черде дайын-чаа болуп, өлүржүп-чидиржип турда, тайбың олуруп алгаш, каш борбак тыва кижилер бот-боттарывысты карактажып көрүшпес-даа. Харын-даа уламна эвээжедир өлүржүп-ле турар, чөгенчиивисти. Моон мурнунда черниң черинге кижи кылаштап чораан болза, эш тыртып, таакпылажып, хөөрежир чүве болгай. Ам ындыг эвес, кижиден кижи сестип, коргуп чоруур апарган үе-дир.

Таптыг угаан кирип, дузааргак чорувусту салбайн, бот-боттарывысты деткижип, хүндүлежип көрээлиңер. Өлүржүрүнүң орнунга, өзүп-төрүп чорууулуңар. Арага-дарыже хандыкшываалыңар. Кижи холундан арага албаңар, сөөлү барып карак согуртуп, сөөк-даяк аартыр, шынган эъттер курлуктурар. Ылаңгыя херээжен улус боданып-ла көрүңерем: Чаңгыс-ла дилээм ол ийик.

Монгуш **ӨЛЗЕЙ-ООЛ.**

ТУДУГ ТУТТУНМАСТААН

«Искра» совхозтуң тудугжулары өске керээлиг организациялар-биле катчып алгаш, элээн хөй ажыл кылырын планнаан. Ол бүтпейн барган. Эң-не берге чүве бот-акшаландырышкын болду. Акша чогунуң хараазы-биле баазалардан тудуг материалдарын алыры болдунмас. Совхозтарның тудугга чарыгдаар акша-төгерии чок.

Ооң уржурундан Чадаананың АКМК-зы тараан. Көдээде тудуглар шуут сандараан. Малчыннарның кыштагларынче ам-даа чырык коштунмаан. Чамдыктары өглерде чурттавышаан. Совхозтар тудуг кылыр хамаанчок, ажылчыннар шалыңын безин берип чадап туруп берген. Киирип алган бичии орулгазы бензин болгаш артык кезектер садарынче үнүп турар.

Ам көдээге тудуг кылыры бергедээн. Бирээде, ажылчын күш чок, ийиде, акша-көпеек чок. Үште, тудуг материалдары садып алыр арга ол чок. Мындыг таварылгада биске кым дузалажырыл?

Алдын-оол **МОНГУШ.**
«Искра» совхозтуң прорабы.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Бөмбүрзектиң судалы

КОЛ ТЕМА БОЛБУШААН

Америк солуннарның кол темазы Москвага АКШ-тың Президентизи Билл Клинтонуң аян-чоруу болбушаан турар. «Вашингтон пост» солуннуң арыннарында чүүлдер америк-россия харылзаалар дугайын тодаргай чугаалап турар. «Ельцин реформаларны моон-даа соңгаар үргүлчүлээрин медеглээн» — деп, эге-биле Москвадан бодунуң корреспондентилери Э. Девройнуң болгаш М. Шапиронуң делгеренгей чүүлүн ол солун номчукчуларга бараалгаткан.

Америк журналистер Россияга чаартылгаларны чорударынга дуза чедирер талазы-биле АКШ-тың туружун мынчаар бижээннер: «Клинтон болгаш ооң улуг дужаалдыг дузалакчылары Ельцинге болгаш ооң экономиктиг реформаларынга дуза чедиреринге шиитпирлиин бүгү-ниитиге чарлаан. Ынчалза-даа мурнундагызындан чаа акша дузаламчызын аазавааннар».

ОНЗА УЖУР-ДУЗАЛЫГ АЯН-ЧОРУК

НЬЮ-ЙОРК. Шаанда АКШ-тың Москвага элчини турган Джек Мэтлок «Президент Клинтонуң Москвага амгы аян-чоруу дыка улуг ужур-дузалыг кылдыр санап турар мен» — деп, РосИТА-СЧТА-ның ында корреспондентизинге чугаалаан. «Ылангыя ийи чурттуң бот-боттарынче шыгаап каан турган ядролуг ракеталарны узуткаар дугайында дугуржулга чедип алдынганы ооң херечизи боор турар». Бистиң чурттарывыстың бот-боттарынче шыгаап каан боо-чепсекти узуткаар дээни улуг политиктиг болгаш психологтуг ужур-дузалыг боор турарын амгы үеде Колумбия университединиң профессору Дж. Мэтлок онзалап айыткан.

МИНИСТРНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының садыг министри Рональд Браун бо неделяда Чоокку Чөөн чүк чурттарынче аян-чорук кылып чоруптар деп турар. Ол Вашингтонга журналистер мурнунга чүве чугаалааш, оон чеди хонук иштинде аян-чоруунуң кол-ла сорулгазы болза, «Чоокку Чөөн чүк чурттарынга экономиктиг хөгжүлдеге дузалаары болгаш тайбың айтырыын шиитпирлээри боор турарын» дыңнаткан.

Ол Сауд Аравиязынга баргаш, ол чуртту Израильдиң кызып-кыйып турарын соксадырын чедип алыр сорулгалыг. Р. Браун дүүн Орданияда келген. Оон соонда америк министр Иерусалимге баар болгаш чоокта чаа тургустунган эртем-техниктиг америк-израиль комиссияның бирги сессиязынга киржир. Америк садыг министри январь 21-22 хүннеринде Египетке баргаш, ол чурттуң удуртукчулары-биле чугаалажышкыннар эрттирер.

ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН

ЖЕНЕВА. Грузин-абхаз дайылдажышкыннарны шиитпирлээр талазы-биле Женевада боор турар чугаалажышкыннар үезинде чугула дугуржулга чедип алдынганын Каттышкан Нациялар Организациязының Чиңгине секретарының тускай төлээзи Джо Силлс ниитилежилгениң ында штаб-квартиразынга дыңнаткан. «Грузин-абхаз месилдежиишкинни бүгү талазы-биле шиитпирлээриниң талазы-биле чугаалажышкыннарның ийиги кезээ доозулган. Ол чугаалажышкыннар Каттышкан Нациялар Организациязының Чиңгине секретарының тускай төлээзи Эдуард Бруннерниң удуртулгазы-биле боор эрткен. Ол чугаалажышкыннарның чугула түңнелдериниң бирээзи — ол айтырыгны бүгү талазы-биле тайбың шиитпирлээни болур. Ийиде — дескен болгаш туттурган кижилерни Абхазияже дедир чандырарын дугуржуп алганы болур. Ол ышкаш талалар КНО-нуң хайгааракчы шериглериниң санын көвүдедиринче Айыыл чок чорук чөвүлелин кыйгырган» — деп, тускай төлээ медеглээн.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

ТЕГЕРАН. Грузия Республиканың удуртукчузунуң эрткен неделяда аңаа аян-чоруунуң түңнелинде Эдуард Шеварднадзе болгаш Турцияның президентизи Сулейман Демирель ийи чурт аразынга кады ажылдажылганың болгаш эп-сеткил каттыштырылгазының дугайында декларацияга ат салганнар. Ол документиге ат салырының байырлыг ёзулалының үезинде чүве чугаалааш, С. Демирель, бо декларация болза ооң Грузияга аян-чорук кылып чорааның үезинде чарган найырал, кады ажылдажылга дугайында чедип алдынган дугуржулганың уланчызы болбушаан, кандыг-бир өске күрүнеге удур чугаа болбайн турарын демдеглээн. «Кавказка тайбынны болгаш быжыг туруштуг байдалды тургузары дээрге ол бүгү девискээрге амыдыралчы ужур-дузалыг чорук болур» деп, турк президент онзалап айыткан.

ВАШИНГТОНГА БААР

ИСЛАМАБАД. Пакистанның премьер-министри Беназир Бхутто Исламабад Каттышкан Штаттар-биле ийи талалыг харылзааларны экижилериниң күзеп турар дээрзин журналистер-биле ужуражышкынының үезинде чугаалаан. Ынчалза-даа Пакистан бодунуң ядролуг программазын боттандырып чорударын соксатпас болгаш «ядролуг чепсекти нептеретпезиниң айтырыын шиитпирлээриниң аргазын тывар оралдажыр» — деп, ол айыткан. Премьер-министрниң чугаалааны-биле алырга, Пакистанның даштыкы херектер министерствозу удавас ооң Вашингтонче аян-чоруунуң талазы-биле планны ажылдап кылырын доозуптар.

Б. Бхутто Кашмир дугайында айтырыгга доктаагаш, Индияның даштыкы херектер талазы-биле секретары Дж. Н. Дикшит-биле чоокта чаа ужурашкаш, «амдыызында ол айтырыгны шиитпирлээри болдунмас болгаш Пакистан-биле Индияның аразынга кандыг-даа тайбынның дугайында чугаа турбас» — деп медеглээнин база катап сагындырган.

ИЗРАИЛЬДИ БУДУУДАТКАН

РАБАТ. Палестинаның удуртукчузу Ясир Арафат палестин айтырыгны тайбың ёзу-биле шиитпирлээринге кара өжегээр шаптыктап турары дээш Израильди буруудаткан.

АП агентилеилдин дыңнатканын ёзугаар алырга, Россияның болгаш АКШ-тың Тунисте элчиннери-биле ужурашкаш, Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференцияның башкарыкчызы күрүнелерниң удуртукчуларынга чагаа бижикти ол дамчыдып берген боор турар. Ол документиде «Газадан болгаш Иерихон районундан бодунуң шериин үндүрериниң соңгаарладыр сорулга-биле израиль удуртукчулар кандыг-ла-бир чаа арга-мегелерни тып ап турарын» айыткан. Палестин удуртукчу израиль таланы Вашингтонга чедип алган дугуржулганы херек кырында күүседириниң хуусаазын үскени дээш шыңгыызы-биле буруудаткан. Ол дугуржулгада Газа секторунга болгаш Иордан хемниң барыын эриинде Иерихон хоорай районунга палестин автономияны тургузарын көргени билдингир.

ЭРТЕ-БУРУНГУ КЫДАТ САЙЗЫРАЛ

ПЕКИН. Кыдат Улус Республиканың соңгу чүгүнде Шаньси можунуң археологтары эрте-бурунгу кыдат сайзыралдың дугайын херечилеп турар база бир ажыдыышкынны кылганнар. Олар Сясянь можуга Юй салгалдың хааннаашкынының (бистиң эраның мурнунда XXI-XVI вектерде) үезинде кыдат найысылалдың турган черин тыпкан. Тускай эртемниглерниң бодап турары-биле алырга, ол 13 дөрбелчин километр черни ээлеп турган. Ол-ла черден оон-даа мурнунда турган чүүлдерни казып тыпкан. Ол болза ынчаарда Кыдатка эң улуг деп болур металлургия мастерскаязының тавааңдыр. Ол ышкаш бистиң эраның мурнунда 475-221 чылдарда кылып турган көдээ ажыл-агый херекселдерин болгаш акша-көпеектерни кудар хеп база тывылган.

ТАКСИ ПАРЫГЫН ТУРГУЗАР

СИНГАПУР. Такси парыгының эң-не кошкак талалары—каржы-хажагай чолаачылар, олурарга эпчок, хирлиг автомашиналар деп чүвени дыка хөй кижилер эки билир. Бо системаның ол аргажок «хоочураан» бак чоруундан канчап адырлып алырының аргалары бар бе деп айтырыг тургустунуп турар. Ында кандыг-даа чажыт чок. Даштыкы компанияларның талазындан чижилге (конкуренция) органистап кылганының түңнелинде ол бак чаңчыл соксаар ужурлуг. Чоокта чаа кыдат хоорай Сучжоуга шак ындыг шиитпир хүлээп алдынган. Тус черниң такси ажылы шагда-ла чоннуң чөптүг хомудалдарын, шугумчулелдерин болдурган. Кыдат хоорайның эрге-чагыргаларынга сингапуржулар дузалажыр деп шиитпирлээн.

Сингапурнуң «Эн-Ти-Ю-Си комфорт» компаниязы Сучжоунуң администрациязы-биле кады ажылдаар такси парыгын тургузар дугайында дугуржулгага ат салган. Бо чорук кыдат хоорайның эрге-чагыргаларынга херек кырында шуут халас дугуржулга болур. Бүгү чарыгдалдарны Сингапур тала алыр. Апрельдиң эгезинде «Эн-Ти-Ю-Си комфорт» бодунуң автомашиналарын баштай 50-ни, ооң соонда 200-тү Сучжоуга аппарып чедирер. Чолаачыларны белеткээр, такси парыгының септелге-техниктиг баазазын хандырар. «Эң-не кол сорулга болза, таксиге олурган дээш пассажирлер-биле садыглаашкын кылыр, улустан акша-төгерик чыыр чорукту болдурбайн, кыдат таксистерни таксометрлерин ажыглап билиринге өөредири болур» — деп каттышкан бүдүрүлгениң удуртукчузу медеглээн.

* * *

● **ЛОНДОН.** Дыка хөй англи солуннар Иркутск чанынга болган ужар чүүл халавының дугайын бижээн. Оларның бодап турары-биле алырга, ол сөөлгү он чылда Россияга болган эң улуг авария боор турар. Агаар транспортунуң ажылдакчыларының профэвилелиниң каттыжышкынының удуртукчуларының бирээзи Альфед Манниловский «Файнэншл таймс» солуннуң айтырыынга харылаалаш, бо болгаш чоокта чаа-даа болгулаан оон өске аварияларны Аэрофлоттуң 160 аңгы тус-тус ужар чүүл компанияларынга тоо-бызыраанының, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырының бергедээниниң болгаш сагылга-чурумнуң баксыраанының түңнели боор турарын айытканын демдеглээн. «Таймс» болгаш «Дейли мейл» солуннарның бижээни-биле алырга, дыка хөй бичии-бичии компанияларның тывылганы диспетчерлерниң ажылын бергеледип, агаар оруктарынга аай-баш чок чорукту тургускан.

ЧЕМПИОН АТТАР ДЭЭШ

КОПЕНГАГЕН. Бо чылдың январь 18-тен 23-ке чедир Копенгагенге Европаның коньки фигуристериниң чемпион аттар дээш маргылдаазы болур. Россияның чыынды командазын эрткен чылын Санкт-Петербургка боор эрткен национал маргылдааның түңнелдеринге үндезилээш шилип тургускан. Командада киргеннер болза: дош кырынга танцыга делегейниң болгаш Европаның чемпионнары Майя Усова—Александр Жулин, Оксана Гришук—Евгений Платов, Анжелика Федорова —Владимир Крылов эжеш чуңгулаашкынга—олимпийжи чемпионнар Екатерина Гордеева—Сергей Гриньков, Наталья Мишкутёнок—Артур Дмитриев, Евгений Шишкова — Вадим Наумов олар; эр кижилерниң чааскаан маргылдаазынга—Алексей Урманов болгаш Олег Татауров, херээженнерден —Ольга Маркова болгаш Мария Бутырская олар.

Бо маргылдаага эң улуг сонуургалды танцычылар болдуруп турар. Национал маргылдаага тергиин эки киришкениниң соонда англи конькичилер Джейн Торвилл болгаш Кристофер Дин олар Данияның төвүнге болур бо маргылдаага «алдын дээш» күш үндүрбезин чугаалааннар.

РосИТА-СЧТА-ның материалдарындан.

Шериг албаны — ыдыктыг хүлээлге

ЧҮГЕ ДЕЗИП ТУРАР СИЛЕР?

Эрзин кожууннуң шериг комиссариады чалаарга чеде бердим. Шериг комиссариадының начальниги Владимир Владимирович мендилешкеш, олурарын диледи.

Меңээ байыр чедирген чагаа бижик ап бергеш, баштай «Мону номчуп, таныжып көрүңер» — дидир. Номчуп таныштым. Ооң кол утказы мындыг болду.

Хүндүлүг Майя Дмитриевна болгаш Михаил Дамдынович!

Силерниң оглуңар Мельян Дечин улуг Төрээн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын камгалаары-биле шериг албанын эрттирип турар.

Бодунуң дайынчы болгаш политиктиг билиглерин шиңгээдип алыр талазы-биле кызымак, эки өөредилгелиг. Күш-ажылга болгаш шериг албанының даалгаларын ак сеткилдиг күүседип, эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, база шериг командирлеринге хүндүткелдиг, ат-алдарлыг.

Ыдыктыг Төрээн чуртунуң кызыгаарын камгалаарынга ынаныштыг, ёзулуг ажыл-херээнге шынчы, хүлээлгезин күүседиринге төлептиг оглуңарга чоргаарланып болур силер.

Төрээн чуртун идегелдиг-биле камгалап турар оглуңар дээш округтуң шериг командылалы силерге байыр чедирип тур. Силерниң ажыл-агыйыңарга чедиишкиннерни, кан дег кадыкшылды, улуг аас-кежиктиг болуруңарны күзедивис.

Хүндүткел-биле,

Забайкальениң кызыгаар шериниң округунуң начальниги, генерал-майор А. М. Еремин, 1993 чылдың октябрь 25 деп бижип каан болду.

Шак мындыг чижектерни хөйнү киирип болур. Бо дээрге чаңгыс чижек-дир. Шак бо байыр чедирген чагаа бижикти номчааш, кижиниң бодалынга дыка хөй чүүлдер кирип кээр.

Бистиң тыва оолдар кайда шериг албанын эрттирип турарын солуннардан номчуурга, чамдыктары шериг албанын эки эрттирип турарлар-дыр. Чамдыктары шеригден шөлээлеп келгеш, дедир шериниң кезээнче чорбастааш туруп бээр, чамдыктары албан эрттирип турар шериниң кезектеринден дезип чедип келгеннер-даа хөй болгулаар. Ол дугайында солуннарга каш-даа чагаалар парлаттынганын номчукчулар номчаан боор. Чамдык бөлүк оолдар өске республикалар девискээринде, чамдыктары Россияның аңгы-аңгы булуңнарында шериг хүлээлгезин күүседип турган, бистерни, тываларны өске национарларның оолдары эттеп, бак сөглээр, бистерни Тывавыска албан эрттирерин чугаалажып көрүңер деп дилег чагааларны солуннарже бижип турарлар.

Чамдык оолдарның дилээн ёзугаар Тывада шериг кезектеринге шериг албанын эрттирери-биле аппарып каарга, олар база-ла аңаа хүлээлгезин күүседип шыдавас, бичии тургаш, ол кезээн каапкаш дезиптер боор-дур. Шак ындыг фактылар Эрзинге база болгулаан деп чүвени моон мурнунда дыңнаан чүвемни база катап сактып келдим.

Шериг комиссариадының начальниги майор В. В. Крайнов чугаазын уламчылай-дыр:

— Бо чазын часкы шериг келдириишкининге 25 оолдарны шеригже чорудар ужурлуг турган, 22 кижини чоруткан бис. Бо күскү келдириишкинге 27 кижини чоруттувус. Ол ам-даа уламчылап турар. Шериг чоруур оолдарны шериг комиссариадынга эккеп, оларны айыттынган хүннеринде, шагында сумуларның чагыргаларының талазындан чогуур үелеринде транспорт-биле чедир хандырбайн турарындан улуг озалдап кээрлер. Чамдык оолдар шуут келбейн баарлар. Оларның-биле сүржүп чоруур база бир берге айтырыг. Транспорт чок болганындан кожуун чагыргазындан дилениир ужурга таваржыр.

Ол аразында бистиң кожуундан шериг албаны эрттирери-биле чоруткан оолдардан шериг кезектеринге албан эрттирип турганнардан дезип келгеннер база бар. Оларның саны ам бо хүннерде 22 кижи. Оларны дилеп тып, дедир чорудары база бир берге айтырыгларның бирээзи. Ол дезип келгеннерниң 9 кижиниң кырынга шериг албанын эрттиринден ойталаан дээш, кеземче херээн оттурган. Ол оолдарны сураглап, дилээринге база хөй үе чарыгдаттынар. Оларның ада-иелери, дөргүл-төрелдери кайда барганын билбес, харын-даа чажырар боор-дур.

Шеригден дезип турар оолдарны катап боттарының шериг эрттирип турган кезектеринче чорудар хемчеглерни ап келдивис. Оларның аразындан А. В. Бадарчы, А. Х. Натсак, Д. К. Дамчанов олар катап шериг кезектеринче чоруурундан ойталап дезип турарлар. Д. К. Дамчановтуң шериг албаны эрттирип турган кезээнден 2 офицер келгеш, дилээш тыппаан. Ооң херээн прокуратураже шилчиткен. Прокуратура чери дедир шериг кезээнче чоруурун сүмелээн. Ол дедир чоруурундан ойталаан.

Шериг чоруур назылыг Ч. Д. Чажытмаа районга шериг комиссиязын эрттирген. Шериг албанын эрттирип болурунуң дугайында комиссия шиитпирлээн. Ол база албан эрттиреринден ойталаан. Аңаа база херекти оттурган. Милиция ажылдакчылары база тудуп чадаан. Оон-даа өскелерни хөйнү адап болурун ол чугаалады.

Шынап-ла, хамаатылыг хүлээлгезин күүседиринден ойталаан кижилерни хоойлу ёзугаар көөрүн айыткан болгай. Аныяк оолдар шериг чоруурундан ойталааш, шииттирип алгаш, эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга албан эрттирери дээрге-ле оларның, ада-иелериниң, дөргүл-төрелдериниң ат-алдарынга ыядынчыг-даа, коргунчуг-даа эвес бе? Бо талазы-биле аныяк оолдарның ада-иелери боттарының оолдарын сургап, чугаалаары артык эвес-даа ышкаш. Шериг албанын эрттирери дээрге-ле, хамаатылыг кижиниң ыдыктыг хүлээлгези деп чүүлдү билбес кижи чок. Бистиң аныяк-өскенивис эртем-билиглиг болгай.

Тыва оолдарның хөй кезиин Тывага шеригни эрттирер дугайында айтырыгларны болур-чогуур-биле бистиң республиканың удуртукчулары шиитпирлеп турарын чамдык даргаларның чугаазындан дыңнаан-даа боор силер. Ол айтырыгларны ол олчаан шиитпирлеп каар болза, ону, шынап-ла, ак сеткилдиг күүседип, төрээн тыва нацияның ат-алдарын шынзыдары күзенчиг. Ону шынзыдып шыдаар дээрзин бүзүредип көрүңер, эргим оолдар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ШЕМИ МӨГЕЛЕРИ

Шеми, шынап-ла, мөгелер чурту турган. Эң-не баштай Шемиге ат-сураглыг мөге атты эккелген кижи Көк-оол Бачыылайович Ондар болган. Моолга болур дээн улуг наадымга Тываның Даа, Бээ кожууннарының шилиттинген мөгелери Чадаанадан үнүпкен. Чычы-торгу тоннар кеткен нояннар, байлар боттарының мөгелерин орукка мактап чораан. Олар Хөндергейге доктаагаш, мөгелериниң күжүн шенеп көөрү-биле көдүрер-даштарны көдүртүп эгелээн. Эң аар көдүрер-дашты шыырак дээн мөгелер безин хөрек чедирип чадап каан. Ынчан Көк-оол Ондар нояннарның мал-маганын кадарып чораан хөлечик турган. Ол Даа кожууннуң ноянынга чеде бергеш, көдүрер-дашка күжүн шенеп көөрүн дилээн. Тываның чок дээн мөгелери чадажып турда, олче семээн херээ чок боор дээрзин ол сагындырган. Ынчалза-даа өске бир ноян «Шыдаар кижи болза шенеп көргей-ле. Аңаа эвези-биле дилеп тур ыйнаан: Хүн караан көргүзүптер чадавас» дээш, бар-ла шаа-биле каттырган. Көк-оол Ондар ындыг чугааны дорамчылал кылдыр хүлээп алган.

Көк-оол чүү боор, мөгелерниң көдүрүп турган эң улуг көдүрер-дажының чанынга чеде бээрге, мөгелер база ону кыжырып, каттыржы бергеннер. Хорадаан чылгы кадарчызы көдүрер-дашты эгин дужунга чедир көдүрүпкеш, өскелерин ажып каан. Улуг ноян тургаш: «Бөгүнден эгелээш Көк-оолду хүрежиринге белеткеп эгелээр. Кайы хире хүрежирин база шенеп көөр бис» дээн. Оон он ажыг мөгелерни чадаг чарышка база чарыштырган. Аңаа Көк-оол тиилээн. Оон мөгелерни Хөндергей—Өвүр артының кырынга хүрештирген. Аңаа база Көк-оол шүүлген. Оон эгелээш-ле Көк-оол удуурда аргамчылар шөйүп каан шаараш черге хонуп, хой эъди-биле чемгертип, сүттүг шай ижип, хүндүледип кирипкен. Орук узун, белеткенир үе четчир турган.

Моолга баргаш, үш-дөрт хонук дургузунда хүрежир улуг маргылдаага тыва мөгелер бирги, ийиги салыгда-ла октаттырып алганнар. Чаңгыс мөге арткан, ол дээрге Көк-оол Ондар-дыр. Ол кедергей буттаар кижи болган. Доскаар ышкаш, улуг мөге-шыырак моол мөгелерни Көк-оол буттааш, ойтур идерге-ле, калбаш дээр болган. Ам ийи арткан. Моол улус кончуг адаанзырак болганындан тыва мөгеге хамаарыштыр дорамчылалдыг сөстерни ажыы-биле чугаалап, харын-даа кыжанып тургулаан. Тыва нояннар база сести берген. Моон мурнунда чылдарда шүүлген тыва мөге төрээн черинче ээп келбес турган. Ынчангаш нояннар мөге Көк-оол Ондарны келдиртип алгаш, даарта ужуп бээрин дужааганнар. Хайыраатылар чагырар, чалчалар чагыртыр. Ам канчаар, дужуп бээрин Көк-оол чепшээрешкен. Эртенинде Моолдуң чүгле девип каар мөгези үнүп келген. Көк-оол баштай ону кезек девидедир сорулга-биле ол-бо былдай дужуп, буттан апкаш, октаар чазып, шынап-ла, девидеди берген. Моолдарның алгы-кышкызы кедереп, аъттыг оолдар ындамында шапкылажып-даа тургулаар. Көк-оол бир таптыг үени ажыглааш, буттаар деп чыткан кижи болуп, черге даяныпкан. Моолдарның өөрээн алгы-кышкызы диңмиреп тургулаан. Шүүлген мөге Аңаа Хеймер-оол бир-ле дугаар күжүн шенеп хүрешкен. Ол байырга Чамыян Куулар шүүлген, а Хеймер-оол үжүүрлешкен. 1941-42 чылдарда Чөөн-Хемчик кожуунга 64 мөгениң хүрежи болган. Аңаа Хеймер-оол Куулар шүүлген. Ынчан аттыг-чарлыг Арзылаң Чамыяны буттааш октап алган. Аныяк мөге боорга Арзылаң мөге ужуп-даа берген чадавас, Хеймер-оол база ынчаар билип чоруур. Дараазында чылда кожуун мөгелеринден аңгыда, республиканың шыырак мөгелери чыылган хүрешке Хеймер-оол Куулар база катап шүүлген. Баштайгы хүрешке Чаа-Хөлдүң мөгези Биче-оол, ийигизинде Шойдан деп мөгелер үжүүрлешкен болуп турар.

1939 чылда Тываның тос кожуунунуң улуг байырлалы Кызылдың Доңмас-Суг деп черинге болган. Үш чыл улаштыр шүүлгеш, Арзылаң мөге Көк-оолду чон мурнунга мактааш, сөгүрүп кааш чоруй барган. Шаңнал кылдыр Көк-оолга хаа дужаалды бергеш, көк чинзелиг бөрттү кедирип каан болгаш өске-даа бараан-сараан-биле шаңнаан. Ол хевээр-ле Шемиге Көк-Хаа деп мөге кижи тыптып келген. Ооң соонда хүрежип турганын-даа дыңнаваан мен. Ынчалза-даа ол узун шыырак, өгже кирерде бажын доңгайтып алыр, беш харлыг мээң билээм дег салаалыг Көк-Хаа мөгени ачам сугга көрген болгаш чугаазын дыңнаан мен.

Спорт болгаш амыдырал

Шемиге хенертен тыптып келген база бир мөге бар. Ооң ат-сывы Хеймер-оол Чашоолович Куулар. Шеминиң Кара-Суг Куулларлары уктуг. Мөге Көк-Хаа ооң даайы. Ол чаа-ла хүрежип турар үеде Шеми чурттуг Арзылаң деп аттыг, Чамыян Куулар Тывага алдаржып турган. Хеймер-оол ачамның кады төрээн дуңмазы кижи. Ол Тывага ат-сураглыг мөге болуп алдаржываан-даа болза, амыр эвес хүрежип чораан Шеми мөгелериниң бирээзи.

1935 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Шемиге оваа дагаан черге улуг хүреш болган. Аңаа Шеминиң 22 мөгези болгаш өске сумулардан келген кижилер киришкен. деп атка четкен Шеми чурттуг Чамыяң Куулар ол байырлалга база шүүлген. Ынчан дөрт мөгеге Ойдупаа (Таңды) Ачын-Хуурак (Тес-Хем), Чөөн-Хемчиктен Чамыяң Куулар, Хеймер-оол Куулар олар арткан. Ынчан мөге Хеймер-оол Куулар былгаар идик, аревэчи хеп болгаш өске-даа шай, таакпы-биле шаңнаткан. Ынчан ындыг бараанңар чок турганындан үнези кончуг улуг турган.

Республика чергелиг хүрештерге шаңналдыг черлерни ээлеп чораан мөге Хеймер-оол Куулларның аргалары: халып барган моюн дөзүнден доңгайтыр часкааш, хавактан аткаар иткеш, буттаар. Оон дегээлээш, аңдарар азы буттуң иштинден суккааш, ойтур идер турган. Хүрежир деп барганда даң бажында, хүн үнмээнде сугга эштир. Шөйүп каан аргамчылар кырынга, азы кадыг черге удуур, чыдар. Эки дыштаныр, эът чиир. Ынчан мөге кижилер арага-дары ишпес, чогуш-содаа кылбас турган. Ол хып дээн чалы үезинде Шемиге Борбак-Көк Кара-Ламаевна Ондар уктуг кижи-биле өг-бүле туткан, беш оолдуг болган, оларның ийизи арткан.

Мөге-шыырак болганындан Хеймер-оол Куулар Чөөн-Хемчик кожууннуң иштики херектер килдизинге бөдүүн шагдаа болуп алды чыл ажылдаан. Ооң соонда белеткел конторазының таңныыл черинге ажылдап чораан болгаш пенсиялап алгаш төрээн Шемизинге чурттап турган, аар аарааш, амытынындан чарлып, «кызыл-дустап» чоруткан. Арзылаң Чамыян, Хеймер-оол Куулар болгаш бурунгу мөге Көк-Хаа олар боттарының салгакчыларын арттырып каан ирги бе деп айтырыг тургустунуп келир. Шемиге мөгелер турган. Хеймер-оолдуң соон дарый Докпак Куулар, Доржукай Куулар кожуун чергелиг хүрештерге каш удаа шаңналдыг черлерни алгылаан. Ооң соонда Михаил Монгуш, Бапаш Доңгак база-ла шыырак мөгелерниң санынга кирип чораан. Арзылан Чамыяңның оглу Валентин Куулар кожуун туржук, республика чергелиг хүрештерге доктаамал ушку-дөртку черлерни ап, үжүүрлежип, харын-даа каш удаа шүглүп турган. Амгы үеде ол хүрештен ырай-даа берген болза, «Большевик» совхозтуң директорунда рынок үезиниң нарыын, берге байдалы-биле хүрежип чоруур. Хостуг хүрешке спорт мастери Күшкаш-оол Ховалыг база Шеми чурттуг.

Шеми, шынап-ла, мөгелер чурту болуп артып шыдаар бе дээрзин бөгүн дорт айтыры берге айтырыг. Сөөлгү чылдарда Шемиден аныяк мөгелер үнмейн барган дээр болза, база частырыг апаар. Эрткен чылын Алдан-маадырларның тура халышкынындан бээр 110 чылынга турасқааткан республика чергелиг тыва хүреш Сүт-Хөл кожууннуң Оргу-Шөлге болган. Аңаа 128 аныяк мөгениң хүрежинге Шеми чурттуг, аныяк оол Евгений Куулар шүүлген болгай. Ол 190 ажыг улуг мөгениң хүрежинге киришкеш, республиканың шыырак дээн мөгелерин октап тургаш, республика чемпионунга таварышкаш, октаткан. Ынчап кээрде Шеми чурттуг мөгелерниң салгалдары өзүп олурар болгаш улуг идегелди бере берген. Ынчалза-даа Шемиде спорт болгаш күш-культура ажылы уттундуруп бар чыдар деп улустуң хомудалында шын бар боор. Рынок үези-ле дээш культурадан, спорттан черле хоорлуп болбас. Бо айтырыгны Шеми суму чагыргазы чүге өөренип көрбес боор. Культура, спорт ажылдарын сайзырадып, Шеми мөгелер чурту турган деп чүвени утпаза, ыдыктаза эки ышкаш.

«ШЫНГА» харыы

ХЕМЧЕГНИ ОНААГАН

Эрткен чылдың октябрь 23-түң хүнүнде үнген «Шын» солунга Мадон Монгуштуң «Чөгенчиг өртчүлер» деп чүүлү парлаттынган. Ында айыттынган фактыларның шын-мегезин тодарадыры-биле Иштики херектер яамызының өртке удур озал-ондактан камгалаар албанының дежурный кезээниң даргазы майор М. Т. Тоюндуп ноябрь 11-ден 13-ке чедир Өвүр кожууннуң өрт кезээниң ажылын хынавышаан, аңаа элээн ажылдарны чоруткан.

Ооң түңнелинде тодараттынганы болза, сентябрь 27-де Кызыл-оол Седенович Ооржактың сигени өрттени берген деп дыңнадыгны алгаш, өрт кезээниң чолаачызы Кызыл-оол Бүрбүевич Монгуш, өртчү Хуваран Өктек-оолович Куулар өрт болган черге ол дораан чеде бергеш, өрттү өжүрери-биле сугну чаштырып турда, машинаның бензини төне берген. Оон ол-ла өрт кезээниң чолаачызы Николай Конзулакович Кууларның «Жигули» машиназындан ийи хумуң бензинни алгаш, өрттү улаштыр өжүрген.

Ынчангаш Мадон Монгуштуң «өрт чериниң ажылдакчылары өрттү өжүрүп чадап каан» дээни бадыткаттынмайн барган. А өрт чериниң чолаачы-ажылдакчызын эзирик турган дээни база бадыткаттынмаан.

Өвүр кожууннуң өрт кезээниң автомашиналарының бензин чок турганы шын. Чүге дээрге сентябрь айда чоруткан 300 литр бензин чедишпейн барган.

Ниитизи-биле Өвүр кожууннуң өрт кезээниң ажылында четпестер бары илереттинген. Ынчангаш ол талазы-биле өрт кезээниң хууда составынга сагылга-чурум талазы-биле хемчегни онааган (Дужаал № 250, 1993 чылдың ноябрь 22-де үндүрген).

ИХЯ-ның өртке удур озал-ондак камгалаар албаны.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Татьяна Александровна Чымба бүгү назынында улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдаан болгаш амгы үеде ол төлептиг дыштанылгада — пенсионер бооп турар. Бо чылдың январь 20 ооң төрүттүнген хүнү. Ол бодунуң чымыштыг, ажылы-биле кады алды уругну өстүрген. Уруг-дарыы шуптузу дээди эртем-билиглиг. Оларның ону чедип алырынга авазы дыка улуг дузаны чедирген. Ынчангаш оон уругларының ачазы, уруглары, кенээттери, уругларының уруглары шуптузу хүндүлүг аваның төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, узун назы назылаарын, аас-кежиин күзээнин илередип турарлар.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Бистиң эргим ынак ававыс болгаш кырган-ававыс **Анна Сайын-Белековна Куулар** 1994 чылдың январь 20-де таптыгла 50 харлаар. Ол амгы үеде Кочетов суурда ажылдап, чурттап турар. Ынчангаш ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежиин, кан дег кадыкшылды, ажыл-агыйынга чаа-чаа чедиишкиннерни күзээривисти «Шынны» дамчыштыр илередип тур бис.

Хүндүткел-биле уругларының ачазы, Седип-оол Биче-оолович, уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, уругларының уруглары.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Бистиң чуртталгавыстың чаяакчызы, эргим ынак кадайым, уругларымның авазы **Мария Максимовна**, сээң төрүттүнген хүнүң таварыштыр бүгү-ле чаагай чоруукту күзеп, амыдырал-чуртталгавысты ам-даа каастап, төрээн Тывавыстың төлептиг оолдар, кыстарын өстүрүп, өөредип ажыл-ишке ачы-хавыяан улуг болзун деп күзедивис. Бистерниң бедик хей-аъдывыс, тура-соруувустуң кужу сээң бистерге быжыг, арыг ынакшылыңда, ону бистер камнап, камгалап, өөрүп четтирип чор бис.

Уруглары Байыр, Оля Батыр, уругларының ачазы Борис Балчый-оол. Таңды кожууну.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Сүт-Хөл кожууннуң Алдан-Маадыр суурда чурттап чоруур бистиң хүндүлүг болгаш ынак ачавыс **Шолбан-оол Кызыл-оолович Ондар** бо хүннерде 52 харлаар. Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, омак-хөглүг, узун назынны, ажыл-ишинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзедивис.

Тракторлуг тараа тарып,
Ыыш-даа дивес ажылыңны,
Улуг-биче оглуң, кызың,
Угаап бодап, сактып ор бис.
Кижи чыглыр клуб орта,
Кинофильм долгап берип,
Гармошкалап ойнаарыңны,
Хамык чонуң утпас, ачай!
Алдан-Маадыр, Маңчүрекке,
Арбын малың өстүр, ачай!
Узун назын назылааарың,
Уруг-дарыың күзеп тур бис.

Уруглары, күдээлери, уругларының уруглары.

Чарлалдар бюрозу

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МУНИЦИПАЛИТЕТ ЭТ-ХӨРЕҢГИЗИН БАШКАРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИТЕДИ

«Детский мир» магазинде тудуштур кылып турар тудуу доостунмаан объектини **ИНВЕСТИЦИЯ САДЫГЛААШКЫНЫНГА** киирерин дыңнадып тур. Ооң тудуун эң кыска хуусаада доозарынга акша-хөреңгизин киирген инвестиция **КОНКУРУЗУНУҢ ТИИЛЕКЧИЗИНГЕ** тудуг доозулган соонда «Детский мир» магазинден чаа ажыглалга киирген садыг шөлүнге деңнежир **САДЫГ ШӨЛҮН** халаска бээр.

Айтырар адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу. 32, кабинет № 106, телефон №№ 3-27-90 болгаш 3-36-67.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Красноярскиниң күрүне агроуниверситединиң Тыва филиалы чурттуң дээди өөредилге черлеринге кирер абитуриентилерни белеткээриниң талазы-биле төлевирлиг бир ай курузунга дыңнакчыларны 1994 чылдың февраль 1-ден эгелеп чыырының дугайын чарлап тур. Дараазында эртемнерге белеткел өөредилгезин чорудар.

Физика, математика, орус дыл, биология, химия.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

КОНКУРСЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы бо чылдың февраль 11-де эгелээр көк Ыт чылын уткуурунуң Шагаа байырлалынга холбаштырган ыттар конкурузун эрттирериниң дугайын чарлап тур.

Конкурска киржир күзелдиг ыттар ээлерин бистиң яамыга кээп чагыг киирерин болгаш баш удур магадылап, белеткенирин сүмелеп тур бис.

Телефоннар №№ 3-64-54, 3-35-77.

ОРГКОМИТЕТ.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

«Голубь А. С. иК» дээр хууда тускайлан бүдүрүлгениң таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди дараазында даштыкы дээди өөредилге черлеринге өөренир күзелдиг кижилерни хүлээп алырын чарлап тур.

— **Экономика институду (АКШ).** Хүлээп алырының негелдези: техниктиг азы экономиктиг дээди эртем, англи дылды билири.

— **Оожум океан эриини университеди (АКШ)**— бот-өөредилге. Хүлээп алырының негелдези: англи дыл билири.

АЙТЫРЫГ ТУРГУЗАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 204, 1994 чылдың январь 24-тен 28-ке чедир, 8-тен 17.00 шакка чедир. Телефон № 3-59-11.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Бистиң бүдүрүлгевис Кызыл хоорайда складтан маргаринни, кулинария үзүн, слива комподун, хоюг чигирни улуг эвес мөөңү-биле садып-сайгарып турар.

Төлевир хевири кандыг-даа боор болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорайның Горная кудумчузу, бажың № 1, телефоннар: 2-16-78 болгаш 3-96-95.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс **Сергей Чыдыг-Кысович СЕДЕН** аар аарааның соонда мөчээн. Хайыралыг ачавыс Сергей Чыдыг-Кысовичиниң овур-хевири бистерниң, оон чоок кижилериниң чүректеринге кезээ-мөңгеде артар.

Ачавыстың мөчээни-биле холбаштыр бистиң хараадал-кажыдалывысты үлежип, ону сөөлгү орукче үдээринге киржип, дузалашкан республика типографиязының, ТР-ниң Соцбанкызының коллективтеринге, ха-дуңмавыска болгаш бүгү төрелдерге, эш-өөрлеривиске мөгейип, четтиргенивисти илередип тур бис.

Декабрь 27-де Теве-Хая суурга араатанзыг өлүрүкчүнүң кара холундан 22 харлыында амы-тынындан чарылган бистиң ынак акывыс, оглувус, дуңмавыс, чээнивис, күдээвис, эживис Маадыр Макарович Кууларны сөөлгү орукче үдээринге дузалап киришкен база бистиң ханы качыгдалывыс хүннеринде ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен коллективтерге, төрелдеривиске, чаңгыс классчыларынга черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Ада-иези, дуңмалары, кадайы.

Бистиң эргим ынак уругларывыс Чочагай болгаш Чингисмаа Александровналарның хай-халапка таварышкаш амытындан чарылганы-биле холбаштыр бистиң ханы кажыдалывысты кады үлежип, оларны сөөлгү орукче үдээринге бүгү талазы-биле ачы-дуза чедиргени дээш Красноярскиниң политехниктиг университединиң Кызылда филиалының коллективинге, башкы Борис Комбуй-оолович Кара-Салга, уругларывыстың чаңгыс курсчуларынга, чаңгыс классчыларынга, эш-өөрлерге болгаш дөргүл-төрелдерге четтиргенивисти илередип, оларның мурнунга черге чедир мөгейип турарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Сергелерниң өг-бүлезинден.

ЫТ ЧЫЛЫНЫҢ ШАГААЗЫ ҮНГЕЛЕК

Чөөн чүк улустары бо байырлалды бүгү талазы-биле белеткелдиг уткуп, ону демдеглээрин салгалдан салгалче чаңчыл ёзугаар дамчыдып келген.

Дагаа чылы чаларап эртип турарының бүдүүзүнде Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы көк Ыт чылының кээринге турасқааткан «Экер-эрес эрлер мөөрейин» эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган.

Конкурстуң бирги турун Тыва Республиканың девискээринде албан черлеринге, министерстволарга, өөредилге черлеринге февраль 1-ге чедир организастаар. Ооң чарыгдалын ону организастаан, сонуургалдыг кижилер боттарынга алыр апаар.

Ийиги турну Улусчу чогаадылга бажыңынга январь 25-ке чедир шилилге байдалдыг эрттирер.

Шилиттинген экер-эрес эрлерни республика мөөрейинге киирген дугайында шынзылганы бергеш, тускай программа ёзугаар белеткээр.

«Экер-эрес эрлер мөөрейин» республика деңнелинге эрттиреринге боттарының улуг-хуузун киирериниң чөпшээрелин Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Аныяктар яамызы, Экология болгаш дээди өөредилге талазы-биле күрүне комитеди, Күш-культура болгаш спорттуң күрүне комитеди, Кызыл хоорай чагыргазы берген.

Мөөрейниң сөөлгү ушку туру республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының бажыңынга февральдың 6-да 18.00 шакта болур.

Кирер билеттиң өртээ — 5 муң рубль.

ОРГКОМИТЕТ.

Телефоннар №№ 3-35-77, 3-64-54.

АГААР

Кызылдың агаар станциязының дамчытканын ёзугаар алырга, республикага бүргеп, аязып турар агаар болур. Хүндүскү үелерде чамдык черлерге быскан хар чаар.

Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5-10 метр, күштелгенде 10-15 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 32-37, барыын кожууннарга 23-28 градус чедир соор. Хүндүс 20-25, чамдык черлерге 15-20 градус соок болур.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң чамдык черлеринге дүвүлүг хат болур. Хүндүс агаарның температуразы 18-20 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар, Хар чагбас.

Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 5-10 метр.

Дүне агаарның температуразы 32-34, хүндүс 21-23 градус соок болур.

Республика девискээринде автоорукларга быскан хар чаар, тайгактаар. Чүвениң көстүрү 1-3 километр.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Херээженнер күчүлээшкинге удур» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** Юр үезиниң парыгы» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Бот-тогдунуушкуну» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Катька болгаш Шиз» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Чагырыкчының ниндзязы» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы В. М. Сат Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары— 3-33-91: — 3.34-17: харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19
3-34-98: үлетпүр — 3-34-49 3.36-73 кодээ ажыл-агый —
3.41-16: культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15
3-34-67: медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3.34-57; очулга —
3.34-39 3.34-93: чагаа — 3-39-03: корректорлар — 3-41-23:
үндүрүкчүлер — 2-27-41: солун келбейн барганда — 3-57-92
3.14-04: бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның бурунгу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңналгылары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.015. Индекс 54240. Чагыг № 35—75.